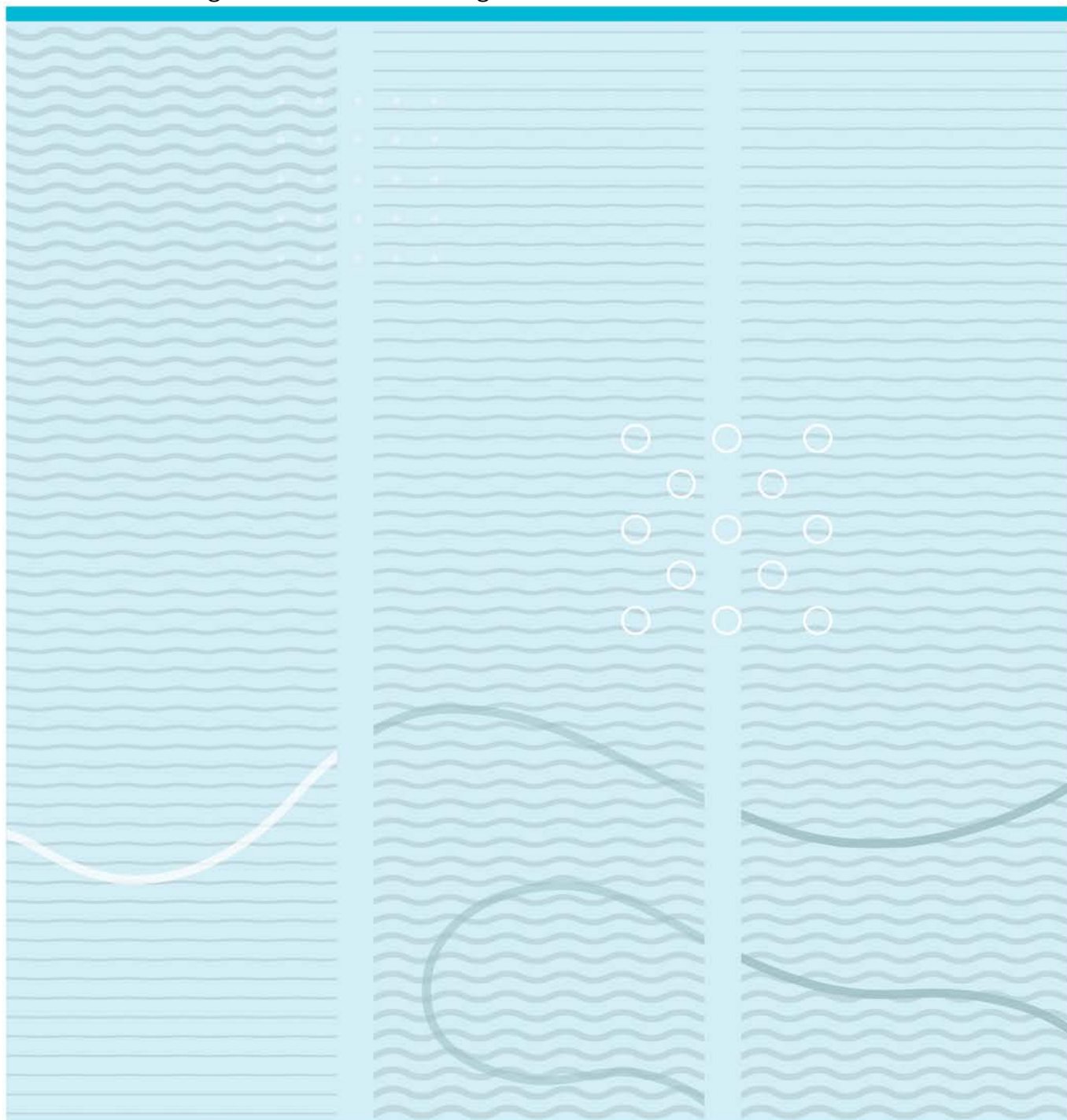

Atle Hesmyr

Pax Forlag 1964-2014

Kommersialisering versus kritisk tenkning

Høgskolen i Sørøst-Norge
Fakultet for ...
Institutt for ...
Kjølnes ring 56
3918 Porsgrunn

<http://www.usn.no>

© 2016 forfatternavn

Denne avhandlingen representerer xx studiepoeng

Pax Forlag, 1964-2014; Fra håp til satanisme

Innholdsfortegnelse

- I.1. Abstract, s. 2.
- I. 2. Sammendrag, s. 4.
- I. 3. Forord, s. 4.
- II. 1. Innledning, s. 5.
- II. 2. Avgrensing og utdyping av problemstillingene, s. 8.
- II. 3. Analysens struktur og oppbygning, s. 8.
- III. 1. Tidligere forskning om den norske forlagsbransjen, s. 10.
- IV. 1. Spørsmålet om metodevalg og metodisk framgangsmåte, s. 13.
- IV. 2. Dokumentundersøkelse av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser, 1964-2014, s. 13.
- IV. 3. Kvalitative intervjuer med tidligere redaktører hos Pax Forlag, s. 14.
- IV. 4. Kvalitative intervjuer med tidligere kulturredaktører i tre utvalgte norske riksaviser, s. 16.
- V. 1. Analysens teoretiske innflytelseskilder, s. 17
- VI. 1. Øvrig sentral litteratur for analysen, s. 26.
- VI. 2. Tor Bjerkmanns *Ingen skal tenke for meg*, s. 26.
- VI. 3. Fredrik Engelstads *Likhet og styring*, s. 28.
- VI. 4. Kim G. Helsvigs *Pax Forlag 1964-2014; En bedrift*, s. 37.
- VII. 1. Den sosioøkonomiske konteksten, s. 47.

VII. 2. Fase 1; 1964-80, s. 47.

VII. 3. Fase 2; 1981-95, s. 49.

VII. 4. Fase 3; 1996-2014, s. 51.

VIII. 1. Dokumentundersøkelse av Nasjonalbibliotekets utgivelseslister for Pax Forlag, 1964-2014, s. 52.

VIII. 2. Tolking av data fra dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser, 1964-2014, s. 75.

VIII. 3. Konklusjon, s. 84.

IX. 1. Kvalitative intervjuer med tidligere redaktører hos Pax Forlag, s. 85.

IX. 2. Tolking av data fra de kvalitative intervjuene med tidligere redaktører hos Pax Forlag, s. 92.

IX. 3. Konklusjon, s. 95.

X. 1. Kvalitative intervjuer med forhenværende kulturredaktører i tre utvalgte norske riksaviser, s. 96.

X. 2. Tolking av data fra de kvalitative intervjuene med forhenværende kulturredaktører, s. 101.

X. 3. Konklusjon, s. 102.

XI. 1. Vurdering av forskningsresultatene -- med særlig henblikk på validitet og reliabilitet, s. 104.

XI. 2. Konklusjon, s. 106.

XII. 1. Hovedkonklusjon, s. 107.

XIII. 1. Appendiks 1; intervjuguide for de kvalitative intervjuene med tidligere redaktører hos Pax Forlag, s. 110.

XIII. 2. Appendiks 2; intervjuguide for de kvalitative intervjuene med forhenværende kulturredaktører i Aftenposten og Dagbladet, s. 111.

1. 1. Abstract

In this cultural analysis of the Norwegian publishing company, Pax Forlag, there has been accomplished a document analysis of the publishing lists from Nasjonalbiblioteket (Norwegian National Library) for all the published titles from Pax Forlag throughout the fifty years' period 1964-2014. Moreover, there has been conducted qualitative interviews with former editors in Pax Forlag and also the same kind of interviews with former cultural editors in three chosen Norwegian national newspapers.

Crucial questions in the analysis concerns the publishing policy of Pax throughout the whole period. Has it been marked by continuity or discontinuity? What has been the relation between considerations of market shares and book sale potentialities versus considerations for publishing critical non-fiction literature? To what extent have the two aspects been commensurable throughout the period?

The thesis concludes with pointing to a definitive *commercialization* tendency within Pax Forlag, notably from the 1980's onwards – a process which has even been accelerated during the final stages of the fifty years period. It leaves open for further speculation and research whether this process was enforced by veritable changes in the very book market itself or whether the leadership of Pax Forlag actively propagated such a process. To what extent did the right wing Norwegian government's cultural policy in the 1980's influence on Pax Forlag's publishing policy? The question remains: What could possibly have been the alternative to adapting to status quo and the commercialization of the book publishing industry?

As regards the future possibilities for critical non-fiction prose, the majority among the interviewees expressed optimism, while a minority regarded the future prospects of this type of literature as rather dismal.

I. 2. Sammendrag

I denne kulturanalysen av det norske forlaget Pax har det blitt gjennomført en dokumentundersøkelse av Nasjonalbibliotekets lister over samtlige titler publisert av Pax Forlag gjennom femtiårsperioden 1964-2014. Dessuten har det blitt foretatt kvalitative intervjuer med tidligere redaktører hos Pax, samt den samme formen for intervjuer med tidligere kulturredaktører i tre utvalgte norske riksaviser.

Avgjørende forskningsspørsmål i denne analysen har befatta seg med Pax sin utgivelsespolitikk i de ulike fasene av denne perioden. Har utgivelsespolitikken vært prega av kontinuitet eller diskontinuitet? Hva har forholdet vært mellom hensynet til markedsandeler og boksalgspotensial versus hensynet til fokus på publisering av samfunnskritisk sakprosa? I hvilken grad har det vært samsvar mellom de to hensyna gjennom perioden?

Analysen konkluderer med å peke på en definitiv *kommersialiseringstendens* – og også en politisk høyredreining – innen Pax Forlag, nærmere bestemt fra 1980-tallet av – en prosess som endog har blitt forsterka og akselerert i løpet av femtiårsperiodens siste stadier. Analysen lar det være et åpent spørsmål for videre spekulasjon og forskning hvorvidt denne prosessen blei framtvunget av veritable endringer i sjølve bokmarkedet, eller om ledelsen i Pax aktivt gikk i bresjen for en slik prosess. Hvilken rolle spilte høyreregjeringas kulturpolitikk i 1980-årene for Pax Forlags utgivelsespolitikk? Spørsmålet gjenstår altså: Hva kunne ha vært alternativet til tilpasning til status quo og den økende kommersialiseringa av bokbransjen?

Når det gjelder de framtidige mulighetene for den samfunnskritiske sakprosaen uttrykker det store flertallet av intervjurespondentene optimisme, mens et mindretall betrakter framtidsutsiktene for denne litteraturtypen som heller dystre.

I. 3. Forord

I arbeidet med denne kulturanalysen har jeg dratt svært stor nytte av undervisninga på masterstudiet i kulturfag ved Høgskolen i Sørøst-Norge, representert ved institusjonens mange gode forelesere. Ingen nevnt, ingen glemt. Jeg har også trukket store veksler på

min fortid som historiestudent, og hatt stor nytte av den vitenskapelige innsikten i historiefagets karakter og vitenskapelige grunnlag som dette studiet har gitt meg.

Jeg vil også takke Nasjonalbiblioteket for dets behjelpelighet med å søke meg fram i utgivelseslistene over samtlige titler fra Pax Forlag. Når jeg har hatt problemer har man fra Nasjonalbibliotekets side alltid vært hurtig på pletten med å veilede meg videre i systemet.

Dessuten må det nevnes utallige interessante samtaler og diskusjoner med medstudenter ved Høgskolen i Sørøst-Norge, avdeling Bø – både på historiestudiet og kulturstudiet. I tillegg har de mange samtaler og den gode dialogen med tidligere samarbeidspartnere i mitt nåværende forlag, Nisus, Eirik Eiglad, Odin Brubakken, Nina Ossavy, Jan Helge Strøm og Peter Kristoffersen, hatt mye å si for utviklinga av perspektivene som ligger til grunn for sjølve analysen – altså det teoretiske tilfanget.

En stor takk rettes til min veileder, Sture Kvarv, som har bidratt med nyttige innspill og konstruktive kommentarer gjennom hele skriveprosessen.

Sist, men ikke minst, vil jeg få takke intervjurespondentene som villig stilte opp og satte av tid og ettertanke til å delta i de kvalitative intervjuene som representerer den øvrige metodebruken i denne analysen. Deres svar bidro i avgjørende grad til å berike analysen og gjøre en såkalt trianguleringseffekt mulig, ved at flere ulike metoder kunne kombineres på en fruktbar måte.

II. 1. Innledning

Med utgangspunkt i neoliberalismens stadig økende trykk i retning av kommersialisering av det offentlige livet i den vestlige verden, vil jeg med denne oppgava forsøke å belyse hva som har karakterisert Pax Forlag sin utgivelsespolitikk i perioden 1964-2014. Analysen starter altså med de forholdsvis radikale 1960-årene, for så å trekke linjene fram mot vår egen tid. Til tross for de meget utbredte oppfatningene om at det i løpet av den aktuelle perioden har foregått en økende kommersialisering også for forlagsbransjens vedkommende, vil jeg ikke operere med en hypotese om at dette også har vært tilfelle for Pax Forlag, da en slik hypotese ville kunne legge for sterke føringer på undersøkelsen

Jeg hadde i utgangspunktet tenkt å gjennomføre en bredere analyse, som skulle omfatte forlagene Aschehoug og Gyldendal i tillegg til Pax, for om mulig å si noe mer generelt om utviklinga innen den norske forlagsbransjen i løpet av denne perioden. Men etter noen innledende undersøkelser av data fra nasjonalbiblioteket kom jeg til at det i løpet av denne femtiårsperioden hadde funnet sted svært små svingninger i utgivelsesmønsteret hos de to store etablerte forlagene, og at det dermed var Pax Forlag som utpekte seg som det mest interessante case for min undersøkelse. Dessuten ville en dokumentundersøkelse vedrørende samtlige utgivelser fra de store, etablerte forlagene gjennom denne perioden, bli altfor omfattende til å kunne gjennomføres på en tilfredsstillende måte.

En hovedmotivasjon for å gjennomføre denne analysen er egne personlige erfaringer med Pax Forlag på slutten av 1990-tallet. Undertegnede var da, som oversetter, i kontakt med forlaget vedrørende en eventuell utgivelse av Herbert Marcuses klassiker innafor kritisk teori, *Eros & Civilization* (1955), på norsk, som en naturlig utgivelse fra dette forlaget, som på slutten av 1960-tallet hadde gitt ut denne forfatterens *One Dimensional Man* (1964). Det sistnevnte verket var fra Marcuses side ment som en oppfølger til det førstnevnte, og jeg argumenterte således overfor Pax' redaktør at man kunne utgi *Eros & Civilization* i forbindelse med en nyutgivelse av den norske oversettelsen av *One Dimensional Man*. Det endelige svaret jeg imidlertid fikk fra Pax i denne forbindelse, var at man "ikke befattet seg med den type litteratur lenger". Smått forbauset satt jeg derfor igjen med mange spørsmål, som blant annet om hvorvidt Pax hadde gått bort fra et fokus på samfunnskritisk tenkning generelt sett, eller om dette spesielt gjaldt marxistisk influert litteratur. Undringen blei enda større da jeg i perioden etterpå registrerte at Pax valgte å gi ut for eksempel Edmund Burkes konservative refleksjoner omkring Den franske revolusjon.

Et annet viktig utgangspunkt for analysens problemstillinger er observasjonene fra den britiske forlagsredaktøren hos Heinemann, Alan Hill, som i sin sjølbibliografi, *In Pursuit of Publishing* (1988), påpeker den stadig økende kommersialiseringa innen internasjonal forlagsbransje i løpet av den såkalte jappetida på 1980-tallet og videre framover. Som nevnt velger jeg imidlertid altså *ikke* å anvende overstående som grunnlag for en generell hypotese, men i stedet som en begrunnelse for undersøkelsens hovedproblemstilling slik den er skissert i innledningen.

For øvrig gir fokuset på kun et forlag mulighet til å gå mer i dybden, sjøl om dette følgelig går på bekostning av muligheten til å generalisere funnene til hele den norske forlagsbransjen. I

den forbindelse har jeg i utgangspunktet hatt et ønske om å stille noen helt konkrete spørsmål til forlagsredaktørene opp gjennom perioden 1964-2014. Blant spørsmåla som blir stilt til de respektive forlagsredaktørene er i hvilken grad forventet salgstill influerte på vurderingene omkring hvilke titler som blei utgitt? På hvilke måter påvirka medienes interesse utvalget av titler som var aktuelle å utgi? Hvilken innflytelse hadde utdanningsinstitusjonenes litteraturpreferanser for forlagets litterære prioriteringer?

Hvilke krefter er det som trekker i trådene når det gjelder Pax Forlags prioriteringer i de ulike fasene innen den aktuelle perioden? Som Bertrand Russell en gang sa det: ”Kapitalister, militarister og geistlige deltar i og samarbeider om utdanning fordi makta til dem alle sammen hviler på den framherskende karakteren ved det følelsesmessige og den kritiske bedømmelsens sjeldenhet.” I den grad det er tilfelle, også innen forlagsbransjen, vil sivilisasjonen måtte være på vakt med mindre den skal miste sin sjølreflekterende evne, som nådde et av sine høydepunker i de første tiåra etter Den andre verdenskrig. Det at det samfunnskritiske perspektivet langt på vei synes å ha blitt skjøvet ut på sidelinja, er særdeles urovekkende sett i lys av de enorme utfordringene som har tårna seg opp for menneskeheten ved inngangen til det 21. århundre: Framveksten av religiøs fundamentalisme, utsiktene til global klimakollaps, global matforsyningskrise, osv.

Gjennom oppgava skal jeg stille – og forsøke å besvare – noen grunnleggende filosofiske spørsmål vedrørende forlagsbransjen, og i dette vil intervjuer med forhenværende kulturredaktører i tre utvalgte norske riksaviser spille en viktig rolle. Det dreier seg blant annet om følgende spørsmål: Hvilken betydning har kritisk litteratur historisk sett hatt for den allmenne borgerånd?

Har det funnet sted noen forandringer i løpet av den aktuelle perioden når det gjelder hva man innbefatter i begrepet ’kritisk litteratur’? I hvilken grad har ’samfunnskritisk litteratur’ vært ensbetydende med marxistisk tenkning?

I hvilken grad er det rimelig å forvente et idealistisk ståsted fra folk som arbeider innafør forlagsbransjen? Har forlagene en større plikt enn andre samfunnsaktører til å foreta idealistiske prioriteringer med hensyn til folkeopplysningen og det allmenne vel, til den pris at det gir lavere profitt/økonomisk gevinst på kort sikt?

Er det mulig å påpeke noen konsekvenser for prioriteringene vedrørende utgitt faglitteratur/sakprosa som følge av høyrebølgen på 1980-tallet?

Hvilke periodevise endringer kan påvises i løpet av det aktuelle tidsrommet?

I hvilken grad kan mediernes prioriteringer, blant annet i forhold til interesse for å anmelde litteraturen, sies å ha påvirket Pax Forlag sin utgivelsespolitikk?

Hvilken rolle kan universiteter og høyskoler ha spilt når det gjelder utgivelsesprioriteringene hos Pax Forlag?

Hvilke framtidsutsikter har den kritiske litteraturen i en tidsalder da kommersielle aktører i stadig økende grad influerer på hvilke titler som blir utgitt?

II. 2. Avgrensning og utdyping av problemstillingene

I denne studien vil hovedproblemstillinga, som antyda, være: Hva har karakterisert Pax Forlags utgivelsespolitikk i perioden 1964-2014? Underordna problemstillinger vil være hvorvidt det kan påpekes en kontinuitet eller diskontinuitet innen Pax sin utgivelsespolitikk i perioden 1964-2014, og dessuten hvorvidt det har foregått en økende dreining mot skjønnlitteratur i forhold til sakprosa generelt sett.

Med begrepene kritisk tenkning og kritisk litteratur forstår jeg først og fremst uttrykksformer som innebærer en negasjon av det bestående, kapitalistiske samfunnssystemet, kombinert med framstillinger om alternative måter å ordne samfunnet på. De to øvrige kategoriene i denne kulturanalysen representeres ved generell sakprosa (f. eks. floraer, biografier, skolepensumbøker, etc.) og skjønnlitteratur. Hovedgrunnen til at jeg har valgt å innskrenke 'kritisk litteratur' til et såpass smalt felt, er rett og slett at den gjør det mulig, i henhold til hovedproblemstillinga, å kategorisere de ulike litteraturgenrene på en konsekvent måte. Med en videre forståelse av begrepet 'kritisk litteratur' ville det fort ha blitt meget vanskelig å skjelne de ulike litteraturtypene fra hverandre, ved at hovedbolken av det som gis ut når det gjelder akademisk litteratur i dag, inneholder et kritisk aspekt. Det jeg i denne analysen primært er interessert i å undersøke, er i hvilken grad den generelle samfunnskritiske litteraturen har holdt stand innen Pax Forlags utgivelser gjennom forlagets første 50 år, eller om den har måttet vike plass til fordel for mer kommersiell og konform litteratur.

Så vel hovedproblemstillinga som de underordna problemstillingene vil søkes belyst gjennom dokumentundersøkelser av Nasjonalbibliotekets utgivelseslister for Pax Forlag i åra 1964-2014 og gjennom kvalitative intervjuer med forhenværende redaktører hos Pax i denne

perioden. Mitt utgangspunkt var å arbeide med Pax sine egne utgivelseslister, men de lot meg vite at de ikke hadde noen slike lister for hele perioden lett tilgjengelig.

II. 3. Oppgavas struktur og utforming

Innledningsvis i denne oppgava skal jeg gi en kort gjennomgang av det jeg har kunnet oppdrive av tidligere forskning om norsk forlagsbransje, med fokus på denne forskningas problemstillinger og konklusjoner. Dernest vil jeg informere om metodebruken, for så å ta for meg de grunnleggende teoriene innen kultur- og samfunnsanalyse som i sterkest grad har influert på mine egne analyser, før jeg går i gjennom noe litteratur som er spesielt relevant for denne oppgava

Den nærværende analysen av Pax Forlag sin utgivelsespolitikk settes dernest i en generell sosioøkonomisk kontekst, hvor så vel nasjonale som internasjonale forhold blir tatt i betraktning.

Sjølve undersøkelsen, med utgangspunkt i viktig og belysende litteratur, består da som nevnt av tre deler, hvorav den første er en dokumentundersøkelse av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser i perioden 1964-2014, der denne perioden inndeles i tre faser, slik de er skissert i kapittelet om den sosioøkonomiske konteksten. Den andre delen av sjølve undersøkelsen består i kvalitative intervjuer med tidligere forlagsredaktører hos Pax Forlag. Den tredje delen representeres ved kvalitative intervjuer med forhenværende kulturredaktører i avisene Dagbladet, Aftenposten og Klassekampen.

Etter utgreiinga vedrørende sjølve undersøkelsene trekkes det noen konklusjoner på grunnlag av dataene som har framkommet, før jeg legger fram en vurdering av forskningsresultatene, med særlig henblikk på deres validitet og reliabilitet både når det gjelder dokumentundersøkelsen og de kvalitative intervjuene. Avslutningsvis følger så en litteraturliste og en appendiks, hvor jeg legger ved intervjuguidene som blei anvendt i forbindelse med de kvalitative intervjuene.

III 1 Tidligere forskning om den norske forlagsbransjen

Mesteparten av den tidligere forskninga om norsk forlagsbransje som jeg har søkt meg fram til på internett, har funnet sted på 2000-tallet. Sett i lys av min egen studies periodisering er det da også denne perioden som er mest relevant. Jeg har ikke funnet noen forskning som opererer med samme problemstilling som min egen, og heller ingen forskningsrapporter som spesielt tar for seg dette med kommersialisering og kritisk tenkning innen norsk forlagsbransje i perioden 1964-2014. Behovet for en slik studie skulle dermed være dokumentert, i den grad et slikt forskningsfokus fra andre aktørers side ikke har gått meg hus forbi.

Et av unntaka fra denne regelen er Frederik Engelstads doktorgradsavhandling, *Likhet og styring; deltakerdemokratiet på prøve*, som representerte en kritisk gjennomgang av den kollektive ledelsen i Pax Forlag fra 1972-80. Denne avhandlinga, som blei publisert av Universitetsforlaget i 1990, skal jeg spesielt ta for meg i oversikten over relevant litteratur, så jeg kommer derfor ikke nærmere inn på den her.

Tidlig på 2000-tallet leverte Telemarksforskning i Bø, på oppdrag fra Norsk Kulturråd, utredningen "Norsk bokbransje ved tusenårsskiftet," der man la størst vekt på skjønnlitteratur. I denne utredningen blei det satt fokus på de ulike drivkreftene bak endringene som kunne spores, samt en analyse av disse endringenes konsekvenser og forslag til mulige alternative litteraturpolitiske virkemidler. Blant konklusjonene som blei trukket i denne utredningen var at det har foregått en sterk konsentrasjonstendens innen norsk bokbransje i løpet av de siste tiåra, og at det samtidig har funnet sted en sterk prisstigning på bøker de siste 15 åra forut for utredningen. Begge disse konklusjonene er relevante for min egen analyse av Pax Forlag, da dets uavhengige posisjon og fokuset på "billigbøker med mening" var to av dets kjennemerker fra starten av i 1964.

Rundt 2010 kom så en doktorgradsavhandling av Terje Colbjørnsen ved Universitetet i Oslo, med tittelen "Forsiktig digitalisering av den norske bokbransjen," som omfatta en analyse av fem digitale prosjekter i forlaga Aschehoug, Gyldendal og Cappelen Damm. Avhandlingens hovedproblemstilling var altså i hvilken grad digitaliseringa, som i økende grad har skutt fart særlig i England og USA, også har nådd Norge, og hva som eventuelt karakteriserer denne overgangen. Et av avhandlingens sentrale funn var at institusjonaliserte praksiser og strukturer har blitt overført til den digitale sammenhengen, noe som har vært tilfelle så vel for organisatoriske og teknologiske løsninger som for tradisjoner for samarbeid og konflikt. I

følge Colbjørnsen bærer derfor den digitaliseringa som han kunne spore, mer preg av kontinuitet enn diskontinuitet og brå omveltninger. Med sine konklusjoner sikta han mot en nyansering av debatten om digitalisering og innovasjon, som noe som medieforskere kan bygge videre på. I min analyse har jeg ikke kommet nærmere inn på digitaliseringsprosessen innen norsk forlagsbransje, men kun hatt i minne at den foreløpig er forholdsvis marginal her til lands, med anslagsvis 1-2 prosent av den totale bokomsetninga i åra 2000-2015.

Forsker Espen Andersen ved BI hevda i kjølvannet av sin forskning om norsk forlagsbransje i de seinere åra at det "går mot slutten for store, mektige forlag." Hans begrunnelse var at e-bøkene vil gi synkende inntekter til forlagene, og at dette er årsaken til at de i det lengste utsetter utgivelsen av e-bøker. Han har også hevda at bokbransjen er en eneste stor "subsidiekarusell," og utdyper dette med henvisning til innkjøpsordningen, som i følge Andersen fører til at så mye som 80 % av bøkene som utgis i Norge ikke ville ha klart seg i et fritt marked. Han trekker fram Schibsted som et av få eksempler på forlagshus som har klart overgangen fra "offline" til "online," mens bokbransjen generelt ikke klarer det, og han legger fram antakelsen om at forlagene som vil vinne fram i markedet i framtida vil være "små, strømlinjede organisasjoner." Dette var på mange måter Pax Forlags struktur gjennom mesteparten av den perioden jeg undersøker, og den blei endog aksentuert da neoliberalismen satte inn for fullt på 1980-tallet.

Norsk Faglitterær Forfatter- og Oversetterforening kom i 2012 med en rapport (TS-HR), ført i pennen av Tore Slaatta og Helge Rønning, med tittelen "Størrelse, strukturer og styrkeforhold i norsk forlagsbransje," der de anla et komparativt perspektiv på små, mellomstore og store forlag. De delte så inn datamaterialet i kategorier, felt og nisjer. Blant deres konklusjoner var at forleggeri i Norge er en variert og sammensatt kulturell og industriell praksis, og at det er en tendens til konglomeratdannelse, men at dette i mindre grad er tilfelle i Norge enn i USA og Storbritannia. Det er innkjøpsordningen, sterke bransjeorganisasjoner, etc. som oppgis som grunner til at den norske bokbransjen er annerledes strukturert. Slaatta og Rønning viser også til at de norske småforlagene vokser, men at styrkeforholdet mellom de store og de små består, og at utviklinga av e-bøker på sikt vil kunne gjøre det lettere for spesialiserte og små nisjeforlag å vinne fram i markedet. Rapportens forfattere påpeker for øvrig den sosiale kapitalens (jf. Bourdieu) betydning når forlagene knytter til seg forfattere.

I 2013 presenterte Anne Oterholm en rapport på oppdrag fra kulturrådet med tittelen "Konservative boklesere og sterkt hjemmemarked," som spesielt tok for seg

omsetningsmønsteret innen forlagsbransjen. Rapporten viste til at den samla omsetningen for norske bøker i 2013 lå på 6,1 milliarder kroner, og at halvparten av denne omsetningen foregikk via bokhandlene. Oterholm viste for øvrig til at det foreløpig var en veldig lav omsetning av digitale bøker, nærmere 4 % av de totale inntektene fra salg av bøker. Oterholm påpeker også at trusselen mot norsk bokomsetning fra utenlandske nettbokhandlere ikke er så stor som man tidligere hadde antatt og frykta, men at eksportvirksomheten er liten ved at den kun utgjør 1,3 % av den samla omsetningen. Hun antyder at litteraturbransjen vil kunne tjene på å lære av musikkbransjen og dra veksler på erfaringer innen den sistnevnte, samtidig som hun påpeker at man ikke må være redd for den digitale utviklinga. Et nøkkelpunkt for den norske forlagsbransjen er i følge Oterholm at man må sørge for gode forretningsmodeller som gjør tilgangen til litteratur så enkel som mulig for leserne, uansett hvilket format de velger å lese.

Ved Høgskolen i Telemark blei det i 2012 produsert en masteroppgave med tittelen "På armlengdes avstand fra markedets usynlige hånd," ført i pennen av Line Elise Holmboe. En hovedproblemstilling for denne studien var spørsmålet om hvordan det kan ha seg at stadig flere småforlag dukker opp når de formelle rammebetingelsene skulle tilsi at dette ikke var mulig. Holmboe gjennomførte kvalitative intervjuer med seks utvalgte forleggere som starta forlag innafor de siste tjue åra forut for studien, og presentert en skisse over ulike former for forlagsdrift der hun tok for seg ideen bak forlaget, økonomiske vilkår, politiske støtteordninger, samt forleggerens rolle på litteraturfeltet. Når det gjelder litteratursosiologisk teori baserte Holmboes studie seg på Escarpit og Bourdieus forskning, slik at forlagene settes i en kulturpolitisk og bransjemessig sammenheng. Studiens hovedkonklusjon var at en stadig mer markedsliberalistisk bransje, i kombinasjon med gode politiske støtteordninger, muliggjør en bransje og et litteraturfelt i stadig vekst.

I 2015 kom det så en rapport fra Norges Forskningsråd som inneholdt en casestudie av den norske forlagsbransjen. Rapporten tok for seg kunnskapsutvikling og fornyelse innen denne bransjen, påpekte de nye digitale mediens rolle, og konkluderte med at næringsklynger ikke alltid er svaret på de utfordringene som forlagene står overfor i vår tid.

IV. 1 Spørsmålet om metodevalg og metodisk framgangsmåte

Metodevalget vil spenne over så vel kvantitativ som kvalitativ metode. En innledende kvalitativ undersøkelse har blitt foretatt gjennom stikkprøver over en rekke år ved å følge tentativt med på Pax Forlags utgivelsespolitikk, og registrere ulike enkeltutgivelser gjennom årene, blant annet i form av oversiktene, som gjerne står i de enkelte bøkene, over tidligere utgivelser.

IV. 2. Dokumentundersøkelse av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser, 1964-2014

I sjølve analysen vil jeg i første rekke foreta en kvantitativt orientert dokumentundersøkelse, som vil bestå i å innhente sekundærdata fra nasjonalbiblioteket vedrørende samtlige utgivelser fra Pax Forlag gjennom den aktuelle 50-årsperioden, og sortere titlene i de tre ulike kategoriene samfunnskritisk sakprosa, generell sakprosa og skjønnlitteratur. For å plassere de ulike verkene i sine passende kategorier vil det tas i bruk så vel diskursanalytiske knep som biografiske studier, blant annet gjennom Wikipedia og Norsk biografisk leksikon, mm. For å operasjonalisere kategoriseringa av de enkelte utgivelsene på best mulig måte har jeg kommet til en nokså stram definisjon på 'samfunnskritisk sakprosa' ved at jeg har latt den omfatte 'sakprosa som innebærer en negasjon av det bestående samfunnssystemet og eventuelt framstillinger av en alternativ måte å organisere samfunnet på'. Jeg fant det nødvendig med en såpass snever definisjon av den samfunnskritiske sakprosaen, først og fremst for å være i stand til å skjelle den fra mye av den akademiske litteraturen generelt sett, som under moderniteten langt på vei har erverva innebygde kritiske mekanismer, uten at den dermed er sikta mot å forandre sjølve samfunnsstrukturen som academia opererer innafor, på noe som helst grunnleggende vis. Begrepet kommersialisering er imidlertid vanskeligere å definere, men det peker sjølsagt mot det lettere salgbare enn hva situasjonen er når det gjelder samfunnskritisk litteratur, det vil si at den kommersielle litteraturen krever mindre av leseren. I denne analysen vil således tendenser i retning av vektlegging av utgivelser innen generell sakprosa og skjønnlitteratur på bekostning av samfunnskritisk sakprosa (som definert ovenfor), gi en indikasjon på at det har foregått en eventuell kommersialisering innen de respektive periodene som analysen dekker. Det er med andre ord snakk om anvendelse av en form for *eliminasjonsmetode*, som er utbredt innen den filosofiske logikken, ved at all den litteraturen som ikke havner i kategorien samfunnskritisk sakprosa, teller med på

kommersialiseringssida når det endelige regnskapet skal gjøres opp vedrørende dens stilling innen Pax Forlags utgivelsespolitikk i forhold til fokuset på samfunnskritisk sakprosa (eller ”billigbøker med mening,” som Bjerkmann på sitt venstrepopulistiske vis valgte å kalle dem) som var så tydelig i forlagets profil fra stiftelsen av i 1964 og i flere tiår framover. Titlene, med deres utgivelsesår, vil for øvrig bli sett i lys av både den sosioøkonomiske og historiske konteksten, og i lys av den aktuelle interteksten som det eventuelt vil kunne være mulig å påpeke.

Når det gjelder den overnevnte operasjonaliseringas reliabilitet vil det alltid være et visst slingringsmonn når det gjelder den enkeltes tolkning av hva samfunnskritisk litteratur innebærer. For en konservativt orientert person vil således terskelen for at litteratur havner i den "samfunnskritiske" kategorien være lavere enn for en radikalt orientert person. I denne analysen har jeg forsøkt å tilstrebe en tilnærma sosialliberal mellomposisjon mellom det konservative og det radikale ståsted, i forhold til hva det er naturlig å oppfatte som henholdsvis generell kritisk litteratur. Den endelige kategoriseringa vil bli illustrert med en rekke eksempler.

Operasjonaliseringa av problemstillinga vedrørende kommersialisering versus samfunnskritikk søkes således tilfredsstilt gjennom inndelinga av litteraturen i de tre kategoriene 1) samfunnskritisk sakprosa; 2) generell sakprosa; 3) skjønnlitteratur. Jeg var så vidt inne på tanken om å operere med en fjerde og femte kategori -- henholdsvis kritisk akademisk litteratur og hegemonisk eller kanonisk akademisk litteratur, men innså snart at det ville være altfor ambisiøst å påberope seg å ha oversikt over hva som regnes som slike typer litteratur innafor de enkelte akademiske fagdisipliner gjennom en femtiårsperiode.

IV. 3. Kvalitative intervjuer med tidligere redaktører hos Pax Forlag

Etter denne gjennomgangen og kategoriseringa av Pax Forlags samtlige utgivelser gjennom femtiårsperioden 1964-2014, vil jeg så foreta kvalitative intervjuer med tidligere forlagsredaktører hos Pax. I utgangspunktet ønska jeg å intervjuer også nåværende forlagsredaktører, men disse har blitt pålagt munnkurv angående temaet av nåværende forlegger – et moment som undertegnede for så vidt finner meget illustrerende i seg sjøl, særlig på grunnlag av at motviljen fra dagens forlegger mot å bidra til den nærværende analysen, manifesterte seg da han blei informert om at dens hovedproblemstilling dreide seg

om forholdet mellom kommersialisering og samfunnskritisk litteratur. Mye peker altså allerede på en tydelig retning for Pax Forlags utgivelsespolitikk, men jeg forsøker som sagt like fullt å operere med en *åpenhet* i forhold til problematikken helt til det siste, i stedet for å operere med noen klar hypotese – og i så henseende anvender jeg Kim G. Helsvigs perspektiver om kontinuitet innen forlagets utgivelsespolitikk som en oppveidende faktor mot de tydelige tegna på at det har foregått dramatiske endringer av denne.

I følge Dag Ingvar Jacobsen (2015) er det ulike grader av strukturering som må velges mellom når man utformer kvalitative intervjuer. Jeg har valgt en forholdsvis strukturert intervjuform, der samtlige respondenter blir stilt nøyaktig de samme spørsmåla, med sikte på å kunne se ulike perioder opp mot hverandre og ta rede på eventuell kontinuitet eller diskontinuitet i Pax Forlags utgivelsespolitikk. Av flere årsaker har jeg valgt epost-intervju i den praktiske gjennomføringa av intervjuene, og i dette valget har særlig ønsket om å minske intervjueffekten stått sterkest, samtidig som respondentene til dels bor langt unna og har tettpakkede timeplaner til daglig.

Når det gjelder reliabiliteten ved de kvalitative intervjuene med de tidligere forlagsredaktørene hos Pax, kan jeg ikke umiddelbart se noen store utfordringer. Jeg har valgt ut tidligere redaktører med langs ansiennitet, og i og med at intervjuene er foretatt per e-post eller sms skal heller ikke intervjueffekten være av noen større betydning i den sammenheng. Man må like fullt ta høyde for at det kan forekomme en viss tendens til *idealisering* av forlagets virksomhet og oppnåelser fra disse tidligere forlagsredaktørenes side, noe det blir undertegnede oppgave å analysere i forbindelse med vurdering av forskningsresultatene helt mot slutten av analysen.

Spørsmålet om de kvalitative intervjuenes interne validitet må på den annen side belyses med at jeg i utvalget av intervjuobjektene har forsøkt å få med to fra hver periode, noe som lot seg gjennomføre. Vår egen tids redaktører som sagt fikk munnkurv av forleggeren i forhold til å uttale seg om dagens utgivelsespolitikk i Pax Forlag.

Når det gjelder den eksterne validiteten så er det klart at med kun en slik enkeltcase som Pax Forlag i denne sammenheng representerer, kan man ikke i utgangspunktet generalisere analysens funn til å gjelde for hele den norske forlagsbransjen generelt sett. Når det er sagt så er jo Pax et uortodokst forlag på det norske bokmarkedet, med sin i utgangspunktet tilhørende radikale og ikke-kommersielle profil, så i den grad det kan påpekes noen betydelig kommersialisering hos dette forlaget i løpet av den aktuelle femtiårsperioden, så vil man

naturlig nok kunne anta at det har funnet sted en tilsvarende prosess innen de store etablerte forlagene – med mindre endringene hos Pax i så fall har vært resultat av enkeltpersoners dominerende innflytelse i en annen retning enn den som rådde innen forlaget fra starten av, mer enn endringer i profilen til forlaget betrakta mer som en kollektiv enhet.

IV. 4. Kvalitative intervjuer med tidligere kulturredaktører i tre utvalgte norske riksaviser

Med sikte på å oppnå et mer helhetlig bilde av den *borgerlige offentlighet* generelt, for å bruke Habermas (2005) uttrykk, og *kulturproduksjonsfeltet* spesielt, i Bourdieus forstand, har jeg valgt å inkludere i denne kulturanalysen kvalitative intervjuer med forhenværende kulturredaktører i henholdsvis Dagbladet, Aftenposten og Klassekampen. Disse respondentenes perspektiver vil med andre ord kunne kaste verdifullt lys over *konsumentensida* av det kulturelle kretsløpet, som en parallell til de tidligere forlagsredaktørenes belysning av den tilsvarende *produksjonssida*.

I utvalget av intervjuobjekter har jeg så langt som mulig tilstreba å inkludere kulturredaktører fra hele den aktuelle femtiårsperioden, men der har naturlig nok vært et visst frafall i rekkene, særlig ved at to av de utvalgte riksavisens mangeårige kulturredaktører fra 1960-tallet og et tiår eller så framover har gått bort. Når det gjelder disse avisene må jeg altså nøye meg med å få perspektiver på perioden fra midten av 1970-tallet av, mens jeg for den tredje avisa har vært så heldig å få med perspektivene fra en kulturredaktør som fungerte i stillingen helt fra midten av 1960-tallet.

Også når det gjelder de kvalitative intervjuene med forhenværende kulturredaktører har jeg valgt en forholdsvis strukturert form, og gjennomføringa har vært basert på e-post (og sms). De samme faktorene har vært gjeldende for valget av denne framgangsmåten her som når det gjelder tidligere forlagsredaktører, altså et ønske om å stille de samme spørsmåla til samtlige kulturredaktører, minske intervju-effekten (til informasjon kan jeg opplyse at undertegnede har bakgrunn både fra pressa og forlagsverdenen, og jeg har således måttet anstrenge meg for å oppnå en behørig distanse til temaene), og oppnå den ønskede tilgjengelighet ved at respondentene bor så langt unna som i Italia. Dessuten valgte jeg, for å nøytralisere det politiske aspektet i så stor grad som mulig, ikke å spesifisere at oppgava dreide seg om Pax Forlag, men stilte i stedet generelle spørsmål vedrørende kulturredaksjonenes relasjoner til

forlagsbransjen generelt sett og forsøkte å få rede på hvilke kriterier som i perioden 1964-2014 blei lagt til grunn for at litteratur blei anmeldt og omtalt.

Vedrørende spørsmålet om reliabiliteten ved disse intervjuene, har jeg liten grunn til å tro at sjølve intervjuformen kan ha gitt respondentenes svar noen som helst betydelig slagside. Jeg har forsøkt så langt som mulig å unngå ledende spørsmål, samtidig som jeg har forsøkt å egge intervjuobjektene til å komme med klare synspunkter på temaene som tas opp i intervjuet.

Når det gjelder den interne validiteten ved intervjuene med forhenværende kulturredaktører, har jeg tiltro til at respondentene har vært både villige og i stand til å svare oppriktig på intervju spørsmåla, men at der sjølsagt også blant dem kan forekomme et ønske om å pynte litt på sin egen og sin tidligere pressearbeidsgivers rolle i forhold til omgangen med litteraturutgivelser og forlagsverdenen. Et annet moment er at det kan være en utfordring å huske så langt tilbake i tid som 30-50 år, slik at dette momentet sjølsagt må tas med i betraktningen i analysen av intervjuundersøkelsens data.

Det er sjølsagt vanskelig å generalisere eksternt når det gjelder kulturredaksjoner i den norske presseverdenen, men med utgangspunkt i at jeg har valgt intervjuobjekter fra to såpass ulike aviser hva angår politisk ståsted som henholdsvis Aftenposten og Klassekampen, den ene tradisjonelt konservativ og den andre radikal, skulle det like fullt være mulig å trekke noen generelle konklusjoner om relasjonene mellom medieverdenen og forlagsverdenen, med særlig fokus på litterære prioriteringer og preferanser i forhold til samfunnskritisk versus kommersiell litteratur gjennom de aktuelle tiåra.

En endelig vurdering av så vel reliabilitet, intern validitet og eksternt validitet for de ulike metodene som har blitt tatt i bruk i denne kulturanalysen, finnes i kapittel XII (Vurdering av forskningsresultatene).

V. 1. Analysens teoretiske innflytelseskilder

Når det gjelder det teoretiske grunnlaget for denne analysen trekkes det veksler på både strukturalistisk og poststrukturalistisk teori. Fra strukturalismen hentes både litteraturens sosioøkonomiske og historiske *kontekst*, samt struktur-aktør-perspektivet, mens de poststrukturalistiske elementene representeres ved spørsmålet om *tekst og intertekst*, samt problemstillingene vedrørende kontinuitet kontra diskontinuitet. Det er særlig Antonio

Gramscis perspektiver på kulturelt hegemoni og mothegegoni, Frankfurterskolens kritiske teori vedrørende massekultur kontra avantgarde, og Pierre Bourdieus kultursosiologiske begreper om og studier av kulturproduksjonsfeltet som er av spesiell relevans for analysens teoretiske grunnlag. Dermed representeres strukturalismen ved Gramscis teoretiske modell, mens overgangen mellom strukturalismen og poststrukturalismen representeres ved henholdsvis Frankfurterskolen og Bourdieu.

Den italienske tenkeren Antonio Gramsci (1891-1937), som hadde bakgrunn fra marxistisk teori, har spesielt med sine perspektiver på *hegemoni* og *mothegegoni* blitt regna for å være en av de viktigste marxistiske tenkerne i det 20. århundre, og har hatt en vedvarende innflytelse innen nye kulturstudier. Han satt i lange perioder av sitt liv fengsla av Mussolinis fascistregime, og skreiv da også en god del av sine verker nettopp i fengsel. Det er hans teorier vedrørende den herskende klassens hegemoni og undertrykte folks behov for å skape et mothegegoni til det førstnevnte, som gjør ham relevant for den nærværende studien. Med hegemoniteorien ville Gramsci belyse hvordan staten bruker kulturinstitusjoner for å opprettholde makt i kapitalistiske samfunn. Opp mot det bestående hegemoniet betona så Gramsci behovet for å framelske intellektuelle med bakgrunn fra arbeiderklassen, og fokuserte i den forbindelse på de mulighetene som til enhver tid finnes for å legge til rette for en utdanning av arbeiderne, slik at de kunne bli i stand til å kvitte seg med det som Marx og seinere Bourdieu har kalt "falsk bevissthet" -- med andre ord ideologi som herskerklassen indoktrinerer underklassene med. Gjennom borgerskapets hegemoniske kultur blir denne ideologien i følge Gramsci til såkalt *common sense*, og den blir det desto vanskeligere for underprivilegerte grupper å avsløre og opponere mot.

Mens Marx hadde lagt vekt på arbeiderklassens *politiske* organisering med sikte på å gjennomføre samfunnsomveltninger som skulle avskaffe klassesamfunnet og erstatte det med et klasseløst sådan, hevda Gramsci på sin side at *kulturelt* hegemoni må oppnås før man kan ha håp om å oppnå politisk makt. For at de undertrykte skal kunne omdanne sitt mothegegoni til et autentisk hegemoni, må de i følge Gramsci (1988:218) slå til mens det finner sted

"en krise i den herskende klassens hegemoni, som oppstår enten fordi den herskende klassen har mislykkes i et eller annet stort politisk foretak som den har bedt om fra, eller avtvunget, de breie massenes samtykke (for eksempel krig), eller fordi store masser (spesielt blant bønder og småborgerlige intellektuelle) plutselig har bevega seg

fra en tilstand av politisk passivitet til en viss aktivitet, og lagt fram krav som samla sett, om enn ikke organisk formulert, nærmer seg en revolusjon."

For vårt vedkommende er det jo her nærliggende å tenke på Vietnam-krigen og den voksende opposisjonen mot den utover på 1960- og 70-tallet, og denne opposisjonens konsolidering i form av student- og arbeideropprøret i Paris i 1968 og dannelsen av Det nye venstre internasjonalt sett. Det var jo nettopp i denne konteksten av Pax Forlag oppstod, med sitt utspring i tidsskriftet Pax som blei utgitt av organisasjonen Folkereising mot krig.

En viktig side ved Gramscis perspektiver på forholdet mellom hegemoni og mothegegoni er hans vektlegging av de intellektuelles rolle, så vel i opprettholdelsen av det førstnevnte og i utviklinga av det sistnevnte og dets konsolidering på bekostning av det førstnevnte. Han hevda at "alle mennesker er potensielt sett intellektuelle," noe som i særlig grad skulle tilsi at mediene og kulturinstitusjonenes rolle får en spesielt stor betydning i dette spenningsforholdet mellom hegemoni og mothegegoni, og heri ligger også mye av forklaringa på Gramscis betydning for spørsmålet vedrørende folkelig utdanning den dag i dag. Ved å konstituere en samla opposisjonell gruppe kan de nye intellektuelle fra arbeiderklassen, i følge Gramsci (1988:205),

"avstedkomme ikke bare samstemte økonomiske og politiske målsettinger, men også intellektuell og moralsk enhet, og legge fram alle de spørsmåla som striden raser rundt, ikke på et korporativt men på et universelt plan, og således skaper en fundamental sosial gruppes hegemoni over en rekke underordna grupper."

Gramsci var også overbevist om at ideer ikke kan forstås utafor sin sosiale og historiske kontekst, og fulgte i så henseende i store trekk hovedretningslinjene som Marx hadde trukket opp med sin base- og overbygningsteori, sjøl om førstnevnte tilskreiv kulturfenomener en noe mer autonom rolle i forhold til reint økonomiske faktorer. I vår sammenheng vil jeg legge vekt på at opprettelsen av og den tidlige utviklinga til Pax Forlag, som et forsøk på å skape et *mothegegoni* i Gramscis forstand, var et svært så "tidsriktig" initiativ, som det ville ha vært svært vanskelig å kopiere i noen seinere fase av moderniteten, for ikke å nevne under postmoderniteten. Slik sett kan man med Gramscis egne ord [1985:98] si at Pax sin grunnlegger, Tor Bjerkmann, og den nærmeste kretsen rundt ham, utgjorde

"en ny sosial gruppe som entrer historia med en hegemonisk *holdning*, med en sjølsikkerhet som den ikke hadde i utgangspunktet, som ikke kan annet enn å vekke til

live fra sin midte personligheter som tidligere ikke ville ha funnet tilstrekkelig styrke til å uttrykke seg fullt ut i en bestemt retning." (Min kursiv. A. H.)

Et annet interessant moment ved Gramsci er at han i en viss forstand forespeila de seinere perspektivene til Jürgen Habermas (1929-), ved å definere objektivitet som *universell intersubjektivitet* og dermed inntok en mindre doktrinær stilling enn det Det gamle venstre tradisjonelt sett hadde stått for, basert som det var på Marx oppfatninger om sosialismens såkalte vitenskapelige karakter. Nettopp Habermas og spesielt hans forløpere innen Frankfurterskolen, Max Horkheimer (1895-1973), Theodor W. Adorno (1903-69) og Herbert Marcuse (1898-1979), representerer et teoretisk miljø som det er vanskelig å komme utenom i en sammenheng som denne. Med sin opprinnelige base ved *Institut für Sozialforschung* i Frankfurt la Horkheimer, Adorno, et.al. grunnlaget for sin *kritiske teori* som skulle framelske alternativer til både kapitalistiske, fascistiske og kommunistiske systemer. Instituttets mangfoldige representanter hadde hegeliensk-marxistiske premisser til felles, men disse premissene blei omfortolka til et anti-autoritært ståsted og innebar således en kritikk av både Hegel og Marx.

Det de sistnevnte tenkerne like fullt bidro med til frankfurtianerne var det *dialektiske* perspektivet på samfunnsutviklinga og historia, og særlig Horkheimer, Adorno og Marcuse ville med sin kritiske teori uttrykke en opposisjon (anti-tese) overfor så vel positivisme og materialisme som determinisme, og håpa med sine utprega kulturelle *avantgardeperspektiver* at aktører innafor det som med Bourdieus begrep kan kalles kulturproduksjonsfeltet, ville bane vei for en ny syntese som ville kunne fullende det de betrakta som opplysningens aborterte potensial under moderniteten.

Denne første generasjonen frankfurtianere utmerka seg like fullt for sin gjennomgripende pessimisme i forhold til samfunnsutviklinga i den historiske epoken som de befant seg midt inne i, og deres blick på *kulturindustrien*, som etter deres oppfatning hadde erstatta den tradisjonelle industrikulturen, i det som bli regna som Horkheimer og Adornos felles hovedverk, *Dialectic of Enlightenment* (1993:137), er svært så illustrerende i så måte:

"Ingen uavhengig tenkning må forventes fra publikum; produktet foreskriver enhver reaksjon; ikke gjennom sin naturlige struktur, men gjennom signaler. Enhver logisk forbindelse som påkaller mental anstrengelse unngås omhyggelig. Så langt som mulig må utviklingslinjer følge fra den umiddelbart forutgående situasjonen og aldri fra ideen om helheten."

Dette dystre bildet var, uansett hvor dekkende det var for etterkrigsgenerasjonen, nettopp hva initiativtakerne til Pax Forlag, og særlig Tor Bjerkmann, ville forsøke å bøte på, ved på en måte å bruke kulturindustriens knep mot den sjøl, i form av utgivelse av det Bjerkmann kalte "billigbøker med mening," noe jeg for øvrig vil påstå er en formildende omskriving for det som på mange måter var litteratur som mer eller mindre konsekvent negerte den bestående samfunnsordenen.

Den tidligste redaksjonen i Pax Forlag stod på denne måten for det som kan kalles "kritisk teori i praksis," og da i en sammenheng der kritisk teori blir definert, slik som Horkheimer hadde gjort i sitt essay "Traditional and Critical Theory" (1937), som "en sjølbevisst sosial kritikk som sikter mot forandring og frigjøring gjennom opplysning, og som ikke klamrer seg dogmatisk til sine egne doktrinmessige formodninger." Fokuset i denne forbindelse, så vel for frankfurtianerne som for den tidlige redaksjonen i Pax, var å avsløre ulike former for såkalt misrepresentasjon (eller falsk bevissthet forbundet med den herskende klassens ideologi, i henhold til Marx) som fungerte som rettferdiggjøring eller legitimering av kapitalismens dominans over folket.

For både den tidlige og den seinere (Habermas, Axel Honneth, m. fl.) generasjonen frankfurtianere stod epistemologi eller erkjennelsesteori sentralt, og de var enige om at teori og praksis burde være gjensidig avhengige av hverandre. For dem alle gjaldt det å avsløre den instrumentelle rasjonaliteten som etter deres syn hadde pervertert opplysningstidas tankestrømninger og idealer, og gjort hele opplysningsideen til et vrengebilde på seg sjøl, i form av manipulasjon, ensretting og kommersialisering. Disse problemstillingene griper direkte inn i temaet for den nærværende analysen, og et av dens hovedspørsmål dreier seg om i hvilken grad det har vært et reelt grunnlag for den pessimismen som særlig Horkheimer og Adorno uttrykte når det gjaldt det moderne samfunnets framtid. Det er liten tvil om at Det nye venstre generelt og dets individuelle uttrykksformer, som Pax Forlag i sin tidlige fase utgjorde et av eksemplene på, til dels tilsynelatende motbeviste denne gjennomgripende pessimismen. Det avgjørende spørsmålet i forbindelse med Pax Forlag sin utvikling, er imidlertid i hvilken grad frankfurtianerne fikk rett i slike spådommer som for eksempel den følgende, også den fra *Dialectic of Enlightenment* (1993:132): "Realistisk dissens er varemerket for enhver som har en ny businessidé. I det moderne samfunnets offentlige røst er anklager sjelden hørbare; dersom de er det kan den lydhøre allerede oppdage tegn på at dissidenten snart vil forsone seg."

Nettopp pessimisme i forhold til samfunnsutviklinga og da særlig underprivilegerte samfunnsklassers muligheter til å forbedre sin sosiale stilling og frambringe sin egen frigjøring, er et kjennetegn også ved den siste avgjørende teoretiske innflytelseskilden for denne studien, nemlig Pierre Bourdieu. Med sitt fokus på maktdynamikken i det moderne samfunnet la han for dagen en bevisst opposisjon mot den idealistiske tradisjon innen vestlig filosofi (fra Platon til Hegel og videre framover). Blant de ulike retningene som influerte på Bourdieus teoretiske ståsted og praktiske forskning var *fenomenologien*, slik den i særlig grad hadde blitt utvikla av Husserl og Merleau-Ponty. Bourdieus mest omtalte og kanskje viktigste verk er *Distinksjonen; En sosial kritikk av smaksdommen* (1979), men det er først og fremst hans verk *The Field of Cultural Production*, med dets bruk av sentrale begreper som kulturell, sosial og symbolsk kapital, felt og habitus, som influerer på den nærværende kulturanalysen. Mens *Distinksjonen* blant annet innebar et filosofisk oppgjør med Kants estetiske filosofi og hans vektlegging av det såkalte "interesseløse velbehag," som etter hans syn kjennetegna alle estetiske erfaringer, ville Bourdieu med *The Field of Cultural Production* blant annet analysere det institusjonelle rammeverket for litteratur og litteraturkritikk.

Kulturproduksjonsfeltet, som Pax Forlag i Norge i over femti år har vært en av aktørene i, er i følge Bourdieu (1993) i brei forstand strukturert i form av en motsetning mellom to underfelt; henholdsvis den innskrenka produksjonens felt og storskalaproduksjonens felt. I denne forbindelse kan man ane en parallell til Frankfurterskolens skille mellom avantgardekultur og massekultur, sjøl om det sjølsagt ikke er noen nødvendig sammenheng mellom det Bourdieu mener med "innskrenka produksjon" og det Horkheimer og Adorno sikter til med kulturell avantgardevirksomhet. I vårt tilfelle er det imidlertid ingen tvil om at Pax Forlag, i hvert fall i sin intensjon og startfase, representerte karakteristikkene ved dem begge. Så spørsmålet som igjen melder seg er i hvilken grad forlaget har forblitt tro mot sine opprinnelige idealer, eller om det har streba i retning av storskalaproduksjon med et massekulturelt innhold.

Således kan det med Bourdieus egne ord (1993:183) sies slik:

"Strategiene til aktørene og institusjonene som er engasjert i litterære strider, det vil si deres posisjonering (enten spesifikk, for eksempel stilistisk eller ei, for eksempel politisk eller etisk), avhenger av den *posisjonen* de innehar i feltets struktur, det vil si av fordelinga av spesifikk symbolsk kapital, institusjonalisert eller ei ("celebritet" eller anerkjennelse) og gjennom de formidlende posisjonene som utgjør deres habitus (som er relativt autonome med tanke på deres posisjon), av i hvilken grad det er i deres

interesse å bevare eller omforme denne fordelingas struktur og således videreføre eller undergrave spillets eksisterende regler."

Dette er særlig interessant i tilfellet Pax Forlag, som åpenbart i sin oppstartfase og tidlige utvikling bar preg av å være et "kjettersk" element innen norsk forlagsbransje, med sin mer eller mindre regelrette negasjon av de sedvanlige markedskrava som forlag flest så seg nødt til å underordne seg. Den framvoksende radikalismen til Det nye venstre fra det tidlige 1960-tallet av, og stadig sterkere utover på 1970-tallet, før den forholdsvis brått ebba ut med neoliberalismens og høyrebølgens inntog fra rundt 1980, materialiserte seg i til dels godt organiserte bevegelser på venstresida i norsk politikk som et radikalt forlag som Pax kunne sette sin lit til for å opprettholde, og til en viss grad utvide, sin drift. Forlaget kunne med andre ord sko seg på den *sosiale* kapitalen som båndta til disse venstreradikale bevegelsene og organisasjonene tilførte, og dernest konvertere denne sosiale kapitalen til både økonomisk kapital for å betjene sine kreditorer, betale honorarer til forfattere og oversettere, osv., og *symbolsk* kapital som innebar anerkjennelse i vide venstreradikale miljøer, i den grad at mange skal ha kjøpt utgivelser fra Pax mer på grunnlag av forlagets navn enn tittelen og forfatternavnet (!) På denne måten var Pax i stand til å kompensere for sin manglende økonomiske kapitalbeholdning gjennom ulike abonnements- og aksjeutvidelsesordninger, samt rein økonomisk pengestøtte fra ideologiske sympatisører, og dermed holde det gående gjennom en lang periode da forlaget ellers, dersom det skulle ha berodd på markedskreftenes egne fri spill, ville ha bukka under. For igjen å si det med Bourdieu (1993:67):

"Tilbøyeligheten til å bevege seg i retning av de økonomisk sett mest utsatte posisjonene, og framfor alt kapasiteten til å holde det gående i dem (en betingelse for alle avantgardeforetak som går forut for markedets krav), endog når de ikke sikrer noen kortsiktig økonomisk profitt, synes i stor grad å avhenge av en viss besittelse av betydelig økonomisk og sosial kapital."

For Pax Forlags vedkommende var altså som nevnt den sosiale kapitalen avgjørende for at forlaget overlevde den vanskelige etableringsfasen.

Man kan ut i fra overnevnte ane den sentrale betydningen som Bourdieus begrep *habitus* har i denne sammenhengen, så vel for forlagets ansattes egen del som for de potensielle og reelle kjøperne av dets, i utgangspunktet det som i dag gjerne kalles "smale," utgivelser. Også på kulturproduksjonsfeltet spiller aktørenes respektive *habitus* en sentral rolle, og vil i henhold til Bourdieu influere i betydelig grad på endringsmønstre og utviklingstendenser innafor dette

feltet. Sjøl om Bourdieu i mange sammenhenger påpeker den sterke tendensen til *reproduksjon* av sosiale roller og maktmønstre i samfunnet generelt sett, hevder han samtidig at intet felt kan være fullstendig stabilt, og at samfunnets ulike felt kontinuerlig interagerer med hverandre. Ved at et felt i henhold til Bourdieu defineres som en setting der aktører og deres sosiale posisjoner er lokalisert, er hver enkelt aktørs posisjon (for eksempel Pax Forlags redaktører eller en anmelder av en av forlagets utgivelser, eller ganske enkelt en kjøper av en av dets titler, ja, ikke minst en person som støtta forlaget gjennom donasjoner og/eller ved å tegne et abonnement på så og så mange utgivelser) et resultat av interaksjonen mellom feltets spesifikke regler (la oss kalle det diskurs, kanskje mer i Faircloughs enn i Foucaults betydning av ordet), aktørens habitus og hans eller hennes kulturelle, sosiale, økonomiske og symbolske kapital. Aktørens respektive habitus består så i følge Bourdieu av et system av disposisjoner eller varige "skjemaer" for sansning, tenkning og handling, som fungerer mer eller mindre ubevisst og får sitt grunnlag lagt i løpet av barndommen, mens de seinere i livet blir stadig vanskeligere å modifisere. For å oppsummere kulturproduksjonsfeltets vilkår og betingelser i henhold til Bourdieu, kan med andre ord habitus og felt kun eksistere i relasjon til hverandre, i et vekselvirkningsforhold der habitus manifesterer feltets struktur, og feltet som sådan har en formidlende rolle mellom habitus og praksis. Kulturproduksjonsfeltet er således av en dynamisk natur ved at en endring i de ulike aktørens posisjoner, enten som følge av økt eller minskede kapital eller en dreining av habitus, nødvendigvis medfører en endring i feltets struktur. Dette perspektivet er med på å underbygge tendensen til *determinisme* som ligger i Bourdieus tenkning, men bidrar samtidig til å modifisere det pessimistiske ståstedet som han på andre måter framviser -- rett og slett ved at det åpner for nettopp forandringer, til det bedre, i da særlig de underprivilegerte samfunnsklassenes respektive sosiale posisjoner og status.

I denne analysen inkluderer jeg nedenfor, i skisseringa av den sosioøkonomiske konteksten for Pax Forlags utvikling i perioden 1964-2014, blant annet ulike skolereformer som har blitt gjennomført gjennom denne perioden, fra de mer åpne universitetsstrukturene som bidro til at studenter med en annen habitus enn den de tradisjonelle studentene hadde hatt, fikk innpass i universitetsmiljøet, til de innstramningene som 1990-tallets skolereformer langt på vei innebar, blant annet ved å gå i disfavør av studenter som av ulike grunner valgte en mer prøvende tilnærming til utdanningssystemet og dermed hoppa fra den ene studieretningen til den andre. Bourdieu legger i det allerede refererte verket (1993:184-85) fram perspektiver som kan være med på å betone den sosioøkonomiske kontekstens betydning for kulturproduksjonsfeltet på følgende måte:

"[...] maktforbindelsene mellom de 'konservative' og 'innovatørene', de ortodokse og de kjetterske, de gamle og de nye, er i stor grad avhengige av tilstanden til de eksterne stridene og den forsterkninga som den ene eller den andre vil kunne finne utafra -- for eksempel, for den kjetterske, i framveksten av nye klienteller, som ofte dukker opp i forbindelse med endringer i utdanningssystemet."

En nyttig innfallsvinkel til litteraturpreferansene blant allmennheten og hvordan de har endret seg over tid i løpet av den aktuelle 50-årsperioden, er altså Pierre Bourdieus habitusbegrep. Det hersker liten tvil om at i den grad man kan snakke om en kritisk tenknings fase (1964-80) hos Pax Forlag, så henger det nøye sammen med den radikale studentbevegelsen og motkulturen på 1960- og 70-tallet, da en utbredt og allsidig søken kjennetegna mange studenters omgang med litteratur generelt sett. Folk vandra i større eller mindre grad inn og ut av academia, og ofte på tvers av ulike fagdisipliner, og tilegna seg lesevaner som borga for et fokus på kritisk litteratur. Uten en slik brei og allsidig søken blant den lesende allmennheten, og spesielt de intellektuelle segmentene, hadde det vært umulig for et forlag som Pax å oppstå og lykkes med sin utgivelsesstrategi basert i stor grad på titler som lå innafor feltet samfunnskritisk sakprosa. (Det skal riktignok sies at Pax en stund var trua av konkurs, men blei redda blant annet ved at Jens Bjørneboe ga forlaget rettighetene til paperback-utgavene av sine verker.)

Ved at mange studenter tilegna seg en omfangsrik kulturell kapital gjennom sine vandrinpå tvers av ulike akademiske fag og inn og ut av arbeidslivet, tilegna de seg over tid en *habitus* som satte dem i stand til å søke opp den samfunnskritiske sakprosaen som kom ut, og dermed til å gi forlag som Pax, som valgte å satse på denne type litteratur, et tilstrekkelig inntjeningsgrunnlag til at de kunne holde virksomheten gående.

Med den økende arbeidsledigheten og vanskeligere økonomiske tider, kombinert med høyrebølgen og neo-liberalismens inntog utover på 1980-tallet, snevra denne kritiske lezerskaren seg betraktelig inn og antallet mennesker med den påkrevde habitus for orientering mot samfunnskritisk sakprosa sank etter hvert betraktelig. I tillegg til markedskreftenes og konjunkturenes stadig friere spill kom også diverse utdanningsreformer utover på 1990-tallet, som virka i den samme retning. Fra og med "Reform-94" blei det forventet av unge studenter at man skulle stake ut sin karriereframtid allerede fra 16-årsalderen av, og at man således blei straffa i form av å stille sist i alle køer dersom man "droppa ut" av studiene og søkte seg i andre retninger -- en atferd som altså i langt større grad var

nærliggende å følge på den radikale studentbevegelsens tid. Som Bourdieu bemerker endrer folks habitus seg kun langsomt, slik at eventuelle innvirkninger av endrede habitusmønstre således altså først vil vise seg noen år etter at de strukturelle endringene innen så vel økonomi som utdanningspolitikk setter inn. I denne analysen vil jeg argumentere for at de endringene som gjorde seg gjeldende som følge av økonomiske konjunkturendringer og vedrørende ideologiske forskyvninger blant mennesker i "den søkende alder" (studenter i brei forstand), og som peka i retning av økende kommersialisering i den andre fasen (1981-95), seinere skulle komme til å bli befestet gjennom blant annet utdanningsreformer som den i 1994.

VI. 1. Øvrig sentral litteratur for analysen

Jeg har foruten tidligere forskning om forlagsbransjen og teoretiske innflytelseskilder for den nærværende kulturanalysen, også valgt å gå nærmere inn på tre sentrale utgivelser, som spenner over hele 50-årsperioden som den dekker og som bidrar til å kaste lys over dens sentrale problemstillinger og klargjøre viktige begreper som 'kritisk tenkning', 'forlagsdrift' og 'kommersialisering', med mer. Den litteraturen som er omfatta av litteraturlista som følger i slutten av denne analysen, blir trukket inn på en mer indirekte måte – som verker som har influert på undertegnedes generelle vinkling på litteraturproduksjon i generell forstand og forlagsdrift spesielt. I min gjennomgang av de tre utgivelsene jeg her skal ta for meg, knytter jeg an til utviklingslinjene i så vel det norske samfunnet som innen internasjonale forhold, og Pax Forlags egne posisjon og utvikling innen det norske kulturproduksjonsfeltet.

VI. 2. Tor Bjerkmanns *Ingen skal tenke for meg*

Det var forlagsmannen, forfatteren og oversetteren Tor Bjerkmann (1939-1999) som tok initiativet til å etablere Pax Forlag i 1964. Han ledet deretter forlaget fram til overgangen til den kollektive styreformen som fant sted i 1972. Det er hans sjølbioografi, *Ingen skal tenke for meg; Med Pax fra atomprotestbevegelsen til Folkebevegelsen 1957-1972* (1994), som er av særlig interesse for denne analysen. Ved siden av denne boka ga han for øvrig ut *Staten og litteraturen* (1966) sammen med tidligere Pax-redaktør, Hans Fredrik Dahl. Bjerkmann var seinere redaktør for Universitetsforlaget (1978-86).

Norsk biografisk leksikon omtaler Bjerkmann som en "markant og nyskapende" forlagsmann. Da han starta Pax Forlag hadde han bakgrunn fra J. W. Cappelens Forlag, med spesielt ansvar for å redigere en billigbokserie. Pax Forlag blei fra starten av dominert av miljøet rundt tidsskriftet Pax (lansert i 1962), som var Folkereising mot krig sitt organ og der Bjerkmann var en av pådriverne, sammen med blant andre Johan Galtung.

I løpet av de første ti åra av Pax' eksistens blei det gitt ut fem hundre bøker. Det var for øvrig også Bjerkmann som gjennom sitt vennskap med Jens Bjørneboe sørget for at Pax fikk rettighetene til paperbackutgavene av hans verker, noe som i stor grad bidro til å hjelpe forlaget gjennom økonomisk vanskelige tider. Her ser vi altså igjen et eksempel på hvor stor betydning *sosial kapital* hadde for et uortodokst forlag som Pax i dets første fase.

I *Ingen skal tenke for meg* vier Bjerkmann naturlig nok stor plass til betraktninger omkring Pax Forlag og dets utfordringer, ambisjoner og oppnåelser i den perioden da han var dets leder. En rekke utsagn i boka kan leses som de rene programerklæringer for forlagets drift og prioriteringer. Han sier blant annet (1994:62) at "hver enkelt bok som vi utga, skulle forsvare sin plass på våre boklister ut i fra egne meritter. Vi ville stimulere tanken, ikke bekrefte troen." Dette var således en utgivelsesånd i god, gammel opplysningstradisjon, der kritisk tenkning stod helt sentralt. Den stod også i skarp opposisjon mot det massekulturpreget som de etablerte forlagene hadde antatt i løpet av etterkrigstida, og som Frankfurterskolens teoretikere som nevnt hadde via mye energi til å påvise og bekjempe. Som også med frankfurtianerne hadde Bjerkmann fokus på studentene når det gjaldt perspektivet på hvilken samfunnsgruppe som under denne modernitetens kulminasjonsfase stod best posisjonert til å kunne agere som samfunnsstormende aktører og altså utgjøre den mest potensielle lezerskaren for kritisk og radikal litteratur.

Bjerkmann viste til at studentene

"hadde tid og vitebegjær, og de kunne stille spørsmål. Utallige er eksemplene på at studentene verden over har gått foran i den politiske kampen. De er uavhengige, ubefestede, utålmodige og uredde. Pax-bøkene blei ikke bare redigert av studenter, i stor grad var det studenter som var kjøperne." (1994:75).

Dette utsagnet kan oppfattes som en betydelig idealisering av studentenes verden og posisjonering, særlig i våre dager da karrierejag i langt større grad styrer den enkelte students orientering i universitets- og høgskolemiljøet enn det gjorde i Pax Forlags etableringsfase og

tidlige utvikling. Når det gjaldt veldig mange studenter den gang er nok bildet som Bjerkmann her tegner av dem imidlertid nokså dekkende. Dette var jo studentopprørets tid, og for '68ergenerasjonen var ikke det sentrale å ta eksamen og glimre med vitnemål, men å tilegne seg de intellektuelle redskapene slik at man var i stand til å påvirke og forandre samfunnet -- kort sagt menneskelig frigjøring i brei forstand.

I Norge var Pax Forlag som skapt for denne situasjonen. Som Bjerkmann sier det i sin sjølbioграфи (1994:150): "Pax skulle jo nettopp speile sin tid, gi stoff til debatten, prege politikken -- med ytringsfriheten og tankefriheten som fundament." Forlaget fylte, med sin egenartede venstreradikale politiske profil, et markant tomrom i den norske forlagsverdenen, som den gang som i dag hadde et generelt sett tungt konservativt preg. Man kan undre seg på om særlig mange av de banebrytende titlene som Pax ga ut i denne tidlige fasen, ville ha blitt gitt ut av andre forlag dersom Pax ikke hadde oppstått? Det er jo et faktum at etter hvert som radikaliseringsbølgen skred fram mot 1970-tallet, var det flere av de store, etablerte forlagene som kasta seg på utgivelsestrenden når det gjaldt den "smale" kritiske litteraturen, noe som en rekke av titlene som blei utgitt i for eksempel Gyldendal Forlags fakkelseerie vitner om. Med et skråblikk på denne problemstillinga, og et sjølironisk stikk i forhold til Pax' økonomiske vanskeligheter i 1960- 70-åra, uttrykker Bjerkmann at "noen strenge kritikere har sagt at de viktigste bøkene nok vill ha kommet ut i Norge likevel, på andre forlag, men da med den forskjell at forfatterne ville fått sin betaling." (1994:183)

Det er liten tvil om at mange innen den etablerte forlagsbransjen så med misbilligelse på dette "oppkomlingsforlaget" på ytterste venstre fløy, som år etter år makta å holde det gående og endog ekspandere sine utgivelseslister til tross for betydelige finansielle problemer og budsjettunderskudd. Mye av den kritikken som det foregående sitatet antyder, henger nok sammen med den *politiske* konfrontasjonen som virksomheten til Pax innebar, og påstanden om at titlene fra Pax ville ha kommet ut uten Pax, virker nok heller søkt. Dersom så ville ha vært tilfelle, ville det i så fall ha drøyd lenge før det hadde kommet på tale å gi ut mange av de aktuelle titlene -- kanskje så lenge at man innen da hadde oppfatta dem som "utdaterte" og allikevel lagt dem til side. Bjerkmanns sjølbioграфи, som sjølsagt ikke representerer noe uhildet syn på forlagets tidlige utviklingsfase, er ikke desto mindre et godt vitnesbyrd om den *pionervirksomheten* som Pax utførte på forlagsfeltet, og bidrar på flere måter til å kaste ytterligere lys over de bourdieanske perspektivene på kapitalens ulike former, kulturproduksjonsfeltets maktkamper, og forlagsansattes, anmelderes og leseres habitus, som undertegnede mener er svært så relevante i forbindelse med en analyse av Pax Forlags

utgivelsespolitikk i femtiårsperioden 1964-2014, inkludert spørsmål vedrørende kontinuitet versus diskontinuitet gjennom denne perioden.

VI. 3. Fredrik Engelstads *Likhet og styring*

Et element når det gjelder nettopp diskontinuitet, er den nevnte overgangen fra en forholdsvis tradisjonell styreform innen Pax Forlag fra starten av, til den eksperimentelle *kollektive* styreformen som man bega seg inn på fra 1972 av. Denne perioden med kollektivt styre, som varte fram til 1980, har blitt behørig belyst gjennom doktorgradavhandlingen til mangeårig Pax-redaktør i denne perioden, Fredrik Engelstad (1944-), en avhandling som fikk tittelen *Likhet og styring; Deltakerdemokratiet på prøve*, som kom ut i bokform på Universitetsforlaget i 1990. Sosiologen Engelstad er altså en av de redaktørene som har sittet lengst i Pax Forlag, og etter å ha slutta i redaktørstillingen ga han seg med tid og stunder i kast med å gjøre sjølve den kollektive styreformen i forlaget på 1970-tallet til et forskningsobjekt. Hans avhandling har naturlig nok stor relevans for den nærværende analysen, og vil bidra til å kaste lys over det nevnte spørsmålet vedrørende kontinuitet versus diskontinuitet når det gjelder forlagets utgivelsespolitikk og generelle profil gjennom 1970-åra.

Foruten denne avhandlingen har Engelstad for øvrig forfatta verker som *Samfunnsformasjonen* (1992) sammen med Dag Østerberg, *Om makt, teori og kritikk* (1999) og *Maktens uttrykk; Kulturforståelse som maktanalyse* (2010). Engelstad er for tiden instituttleder ved Institutt for samfunnsforskning, og har i tillegg hatt en bistilling som professor II ved Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo, siden 1990. Han har også vært medlem av forskergruppa Makt- og demokratiutredningen.

I *Likhet og styring* utdyper også Fredrik Engelstad Pax Forlags nære befatning med studentradikalismen og den kritiske teorien, som i tospann ga forlaget så vel iherdige ansatte og en betydelig leseskare som en filosofisk orientering å gjennomføre driften på bakgrunn av. En hovedforskjell mellom Det nye venstre, som utvikla seg fra 1960- og 70-tallet av, og Det gamle venstre som strakte seg tilbake til Marx og Engels dager, var endringen i disse respektive bevegelsenes revolusjonære subjekt. Mens Det gamle venstre i altoverveiende grad hadde vært basert på det tradisjonelle industriproletariatet, hjulpet fram av en avantgarde bestående av intellektuelle både innafor og utafor universitetsmiljøene, kom Det nye venstre først og fremst til å være en studentbevegelse, med arbeiderklassen som ”vedheng.” Dette var

jo en naturlig følge av at industrisamfunnet mer eller mindre var på hell i den vestlige verden, noe som fikk en sosiolog som Daniel Bell (1976) til å snakke om ”det postindustrielle samfunn” så tidlig som i 1970-åra.

Det gamle venstre hadde for øvrig i løpet av etterkrigstida mista mye av sin tradisjonelle radikalisme, og som Engelstad sier det i sin analyse av den nye studentradikalismen (1990:17):

”De kortsynte reformer hadde vært arbeiderbevegelsens strategi i de foregående tretti år. Nå var tiden kommet for å tenke stort og vise ut over det bestående ved hjelp av en velutbygd kritisk teori.”

Studentene innen Det nye venstre var naturlig nok opptatt av andre kjernesporsmål enn aktivistene innen Det gamle venstre hadde vært, og spørsmål som nedrustning, miljø og lokalsamfunns opposisjon mot sentralisering, fikk en ny og enestående aktualitet. Det var imidlertid også saker som var felles for de to bevegelsene, og blant disse kan i særlig grad nevnes kampen mot imperialism og utbytting av de arbeidende klassene, dog i en noe videre forstand for Det nye venstre enn for dets forløper.

Fram mot og rett etter 1970 utgjorde blant annet kampen mot sentralisering et kjernestriddspørsmål under EF-striden, som Tor Bjerkmann for øvrig kom til å engasjere seg i på heltid etter at han sa opp sin stilling som forlegger i Pax i 1972. Denne striden kom sjølsagt også til å påvirke Pax Forlags virksomhet, med en rekke utgivelser som berørte tematikken på ulike måter. Den bidro da også til å forene de ulike kreftene på venstresida i en brei grasrotbevegelse, noe som gjorde det enda enklere for Pax å dra veksler på den kjøpekrafta som denne bevegelsens medlemmer nå enn måtte ha i forhold til å bruke sine midler på innkjøp av litteratur og dessuten plassere dem i aksjer i Pax Forlag etter hvert som forlaget foretok sine aksjeutvidelser. I følge Engelstad blei

”EF-kampen en ilddåp for grasrotbevegelsen i Norge. I en dramatisk og fortettet form manifesterte den motsetningen mellom elite og folkemening, mellom sentrum og periferi, mellom de politiske apparater og de folkelige organisasjoner.” (1990:18)

Intet fortona seg som naturligere for medlemmene av Pax’ nye kollektive styre enn å engasjere seg i denne bevegelsen og fore den med kritisk litteratur som kunne bidra til å skjerpe den enkelte aktivists argumentasjonsevne i møtet med de sterke kreftene som stod på den andre sida i EF-striden.

Om det kollektive styret i Pax Forlag i åra 1972-80 skriver Engelstad at det representerte ”det største og mest varige kollektiveksperimentet i Skandinavia.” (1990:19), med sitt direkte demokrati og sin kollektive organisering der allmøtet var overordna beslutningsinstans, der alle ansatte således deltok med en stemme hver, og der eierrelasjonen var irrelevant. Engelstad påpeker at det slett ikke var ut i fra en markedsbestemt strategi at man gikk over til en kollektiv driftsform, men at denne beslutningen berodde på ideologiske motiver. Disse ideologiske motivene hadde for øvrig en nær sammenheng med at forlaget i økende grad begynte å befatte seg med klassisk marxistisk litteratur, og på den måten på sitt eget vis forsøkte å danne en syntese av Det gamle venstres og Det nye venstres idealer. Den kollektive driftsformen som man altså valgte i Pax på 1970-tallet, kan dermed ses på som et slags oppgjør med tendensene til individualisme som stod langt sterkere innen Det nye venstre, og som hadde prega forlaget fra starten av i 1964.

For både Det gamle og Det nye venstre hadde imidlertid markedskreftenes ”frie spill” og markedets såkalte ”skjulte hånd” vært kritikkverdige aspekter ved det moderne samfunn – det vil si emner som man anstrengte seg teoretisk for å belyse og ta et oppgjør med, for så å erstatte dem med fellesskapsorienterte økonomiske strukturer og, mer konkret, felleseie av økonomiske ressurser som jord, fabrikker og varer. Det var da også nettopp økonomi som skulle vise seg å være den fremste snublesteinen for Pax Forlag helt fra starten av og ut gjennom den kollektive styreperioden og endog langt inn i høyrebølgen på 1980-tallet. Verken Bjerkmann eller Engelstad legger i sine verker skjul på de økonomiske vanskelighetene som Pax til stadighet befant seg i, og sistnevnte uttrykker sågar at ”allerede før kollektivet ble dannet hadde forlaget kroniske økonomiske problemer, og de ble ikke mindre med tiden.” (1990:33) Disse alvorlige problemene ga seg i praksis utslag i slikt som at forlagets frankeringsmaskin blei inndratt av postverket og at kemneren kom og tok pant i kontorutstyret (!) Som nevnt klarte imidlertid forlaget på nesten mirakuløst vis å berge seg gjennom de vanskelige tidene, ved å ta i bruk uortodokse innsamlingsaksjoner og aksjeutvidelser i åra 1969-79. I følge Engelstad blei ”1978 det økonomisk sett verste i forlagets historie, med et underskudd på langt over en halv million kroner.” (1990:35), og problemene blei forsterka av at den påfølgende aksjekampanjen bare blei halvveis vellykka som følge av at 1970-åras venstreradikale strømninger var i ferd med å ebbe ut. I løpet av denne kritiske perioden kom forlagsledelsen til at en omlegging fra debattbøker til mer ”konvensjonelle” utgivelser blei oppfatta som påkrevd. Engelstad går ikke nærmere inn på hva han mer presist legger i ordet konvensjonelle i denne sammenheng, og en hovedoppgave

for undertegnede analyse er følgelig å avdekke om disse såkalte ”konvensjonelle” utgivelsene som man i økende grad befatta seg med helt mot slutten av 1970-tallet, representerte starten på en *kommersialiseringsfase* innen Pax Forlag sin drift, og i hvilken grad denne i så fall har blitt videreført fram mot vår egen tid.

Parallelt med dette dreide fokuset hva sjølve utgivelsene angår, foregikk det også en dreining innen forlagsstrukturen. Før det formelt sett var et faktum i 1980, blei i følge Engelstad ”den kollektive driftsformen basert på lik makt til alle, i realiteten opphevet” (1990:36) før tiåret var omme. Engelstad hevder bestemt at alternativet ville ha vært å legge ned forlaget, og kommer ikke inn på muligheten for å vende tilbake til den strukturen og profilen som forlaget hadde hatt under Bjerkmanns ledelse. I den grad en slik mulighet praktisk talt var utelukka, i hvert fall med tanke på å fortsette å fokusere på utgivelse av radikale debattbøker til en rimelig pris, er det klart at den sosioøkonomiske kontekstens betydning og det endrede politiske klimaet mot slutten av 1970-tallet må tas i betraktning som en vesentlig forklarende faktor. Men før denne omlegginga av forlagsdrifta skjød fart og blei befestet ut over på 1980-tallet, og en drastisk reduksjon av de ansatte blei gjennomført, var disse ansattes *habitus* prega av en svært aktiv politisk deltakelse. I følge Engelstad (1990) leste 94 % av dem ofte politisk stoff i avisa; 82 % diskuterte ofte politiske spørsmål; og 71 % deltok ofte i demonstrasjoner eller skreiv under på opprop. Disse tilhørte altså studentradikalismens generasjon – en radikalisme som temmelig brått, men med enkelte tydelige forvarsler, kom til å bli avløst av den såkalte ”jappetida” utover på 1980-tallet.

I denne endrede situasjonen oppstod nye utfordringer for det allerede økonomisk sett skjøre Pax Forlag. Man opplevde blant annet at Pax-bøkene blei diskriminert i bokhandlene ved at de ofte blei gjemt vekk på dårlig synlige steder i butikkene, samt at de ikke tok inn nye eksemplarer etter at førsteeksemplaret var solgt, til tross for at dette sistnevnte var påkrevd i henhold til bransjeavtalen mellom forleggere og bokhandlere. I den konteksten som Engelstad beskriver, med økende budsjettunderskudd og sviktende økonomiske bidrag fra en krympende venstrebevegelse, er det klart at slike momenter som at Pax-bøkene blei diskriminert i bokhandlene, også må ha påvirket forlagets utgivelsespolitikk. Med en slik profil som Pax hadde fra starten av og ut gjennom mesteparten av 1970-tallet, tåler man ikke noen ekstra belastninger i forhold til omsetningsleddet. Som Engelstad skriver:

”Å gi ut debattlitteratur har knapt nok noen gang gitt grunnlag for stabile inntekter for dem som gjør det. Da Pax begynte å gi ut ’billigbøker med mening’ var det ut fra idealisme, ikke for å tjene penger.” (1990:66)

Nettopp idealisme, som i så stor grad hadde prega 1960- og 70-åras studentbevegelse, var blant det man i økende grad mistenkeliggjorde og tok et oppgjør med da postmodernismen satte inn for fullt, i tospann med neoliberalismen, i løpet av 1980-tallet. ”De store narrativenes tid” var forbi, som det het på postmodernismens valgpråk, og mye av den kritiske debattlitteraturen som Pax hadde gitt ut i løpet av de to foregående tiåra, havna i økende grad i kategorien for nettopp ”de store narrativer” – om framskritt, menneskelig frigjøring, osv. For Pax fortona det seg i følge Engelstad ikke som om noen andre alternativer var mulige enn å legge om til mer ”konvensjonelle” titler:

”Uansett hvilken organisasjonsform som velges, vil ikke en bedrift kunne klare seg om den ikke frambringer et produkt som folk vil ha. Noen ville kanskje hevde at selv ikke en økonomisk trollmann hadde greid å selge radikale billigbøker med overskudd.” (1990: 71)

Slik sett hadde Pax inntil 1980-åra altså aldri vært noen konvensjonell bedrift, men i stedet et langt på vei idealistisk foretak som i stor grad hvilte på en tilsvarende idealisme hos sine potensielle bokkjøpere og leseskare i brei forstand. Spørsmålet melder seg imidlertid om ikke de nye bevegelsene som i økende grad kom på banen som motkrefter mot høyrebølgen på 1980-tallet – nærmere bestemt miljøbevegelsen og den anti-rasistiske bevegelsen, kunne ha danna grunnlaget for en ny økonomisk veldedighetsbasis for forlaget, som kunne ha stilt opp på slike innsamlingsaksjoner, abonnementsordninger og aksjeutvidelser som det hadde overlevd på i sin tidlige fase? Det spørsmålet vil man aldri få svar på, for forlaget gjorde ikke noen tydelige framstøt i den retningen, og man gjorde ikke noe forsøk på å dra nytte av nye former for sosial kapital som kunne ha blitt tilgjengelige med de endrede sosioøkonomiske forholda. Dette hadde naturlig nok mye med den store reduksjonen av arbeidsstokken å gjøre, samt at de Pax-ansattes habitus endra seg fra å være for en stor del student- og universitetsbasert på 1960- og 70-tallet, til å være langt mer markedsorientert fra 1980-tallet av. Dermed hadde man ikke lenger de direkte båndene til ulike uttrykk for kritisk tenkning og søken etter ”debattbøker med mening” innen universitets- og høgskolemiljøene. Dertil blei jo disse miljøene som sådan også prega av ”de nye politiske vindene,” og det som rørte seg innen den voksende miljøbevegelsen og anti-rasistiske bevegelsen var ikke så tydelig

studentbasert som det Det nye venstres ulike strømninger hadde vært, og dermed langt vanskeligere å holde organisatoriske forbindelseslinjer med. Det er dermed tvilsomt om Pax kunne ha lyktes i å følge sin gamle strategi med at man

”annethvert år holdt kampanjer for å skaffe penger til videre drift. Mange tusen lesere tegnet seg etter hvert som aksjonærer i forlaget. Mot å skyte inn et mindre beløp – 400 kroner – fikk den enkelte aksjonær anledning til å kjøpe bøker direkte fra forlaget med samme rabatt som bokhandlerne.” (Engelstad 1990:74)

Med sin gradvis endrede profil, der man gikk mer og mer bort fra fokuset på ”billigbøker med mening,” falt også det imaget som Pax-bøkene hadde hatt bort, og situasjonen var ikke lenger slik som i kollektivets glansdager at forlagets titler solgte vel så mye fordi de var nettopp Pax-titler som på grunn av sjølve tittelen eller innholdet. Pax Forlag var med andre ord ikke lenger en spesifikk bevegelses forlag, men en bokbedrift på et marked der konkurransen for å overleve og ekspandere blei stadig skarpere.

Når det gjaldt arbeidsstokken og dens vilkår i kollektivperioden så er dette et hovedfokus for Engelstad i hans doktoravhandling. Mens Pax fra starten av i 1964 og gjennom det første snaue tiåret hadde hatt en forholdsvis stor stabilitet når det gjaldt medarbeidernes ansettelsesforhold, blei gjennomtrekken i følge Engelstad en langt annen utover på 1970-tallet. Hans undersøkelser viste sågar at det var kun 10 % av de ansatte som hadde en ansiennitet på mer enn 5 år, og at ønsket om roligere arbeidsforhold var den vanligste sluttårsaken (43 %). Denne faktoren må også tas med i betraktning i forhold til forlagets evne til koble seg på og holde kontakt med de nye overnevnte samfunnsbevegelsene og til å bygge opp sosial kapital på basis av dem. Det samme gjaldt sjølsagt for evna til å knytte til seg nye forfattere, og inngå gunstige avtaler med dem – på linje med den, svært så viktige sådanne, som Bjerkmann i sin tid inngikk med Jens Bjørneboe. Denne gjennomtrekken blant forlagets ansatte blei imidlertid til en viss grad kompensert for ved at i en kollektiv driftsform ”kan medarbeiderne *som helhet* på en bedre måte reflektere forlagets lesere enn hva noen få redaktører er i stand til, noe som gir bedre muligheter for en veloverveid utgivelsespolitikk.” (1990:288) (Min kursiv.) Om denne utgivelsespolitikken til Pax på 1970-tallet, med en tydelig dreining i retning av mer marxistisk influert og inspirert litteratur, bort fra den frihetlige orienteringa som man opererte ut i fra det første snaue tiåret, var særlig ”veloverveid,” er imidlertid et annet spørsmål. Det bør i hvert fall ikke herske noen tvil om at en mer frihetlig orientering gjennom 1970-tallet ville ha gjort forlaget langt bedre rusta til å gli inn i og

operere innfor neoliberalismen som i økende grad fortrenget ”den sosialdemokratiske konsensus” utover på 1980-tallet, og dermed kunne ha harmonert bedre med de nye oppvoksende generasjonenes habitusmønstre.

Vedrørende spørsmålet om kritisk tenkning versus kommersialisering så kommer ikke Engelstad inn på noen konkrete data i så henseende, ei heller for kollektivperiodens siste fase da man etter hans vurdering gradvis la om til mer ”konvensjonelle” utgivelser. Han berører imidlertid temaet på teoretisk grunnlag, og kommer blant annet med følgende brannfakkelliste som er i tråd med undertegnede sine egne oppfatninger om forlagsbransjens dannelsesprosjekt generelt sett:

”I forlagsdrift i sin alminnelighet er det en oppfatning at en må være villig til å tape penger på gode bøker, fordi det er et gode i seg selv at de kommer ut. Forlaget må oppfylle sine kulturelle forpliktelser.” (1990:90)

Dette må jo sies å ha vært den tradisjonelle oppfatninga vedrørende enhver forlagsdrifts eksistensberettigelse, men i følge forlagsmenn med lang fartstid gjennom de siste 40-50 åra, som blant andre Alan Hill (1988) hos Heinemann, har en stadig økende tendens til rein markedstenkning blitt mer og mer framherskende også innen dette elementet av kulturproduksjonsfeltet. Med andre ord har økonomisk kapital – altså rein finanskapital – blitt stadig viktigere, på bekostning av så vel sosial som kulturell kapital, og man ser dette blant annet ved at økonomiske foretak som ikke tidligere har hatt noen som helst befattning med litteraturutgivelser og forlagsdrift, i løpet av de siste to-tre tiåra har vist en økende tendens til å kjøpe opp og investere i større og mindre forlag. Det er åpenbart at en slik utviklingstendens befinner seg på frontalkollisjonskurs med den styreform som Pax Forlag hadde på 1970-tallet, slik Engelstad beskriver den: ”Riktignok er kollektivet en bedrift som skal virke innenfor en kapitalistisk økonomi, men en viktig drivkraft for dem som arbeider der er jo motstanden mot den kapitalistiske økonomi som system.” (1990:91)

I sin vurdering av den kollektive styreform som driftsform for Pax Forlag generelt sett, uavhengig av det endrede sosioøkonomiske og politiske klimaet i dens slutfase, er Engelstad jevnt over kritisk – i kontrast til oppfatninga til en annen redaktør i denne perioden, Irene Iversen, som har uttrykt støtte til denne driftsformen og helst hadde sett at de blei videreført i 1980. For Engelstad sin del er det blant annet det høye stressnivået og den stadig pågående gjennomtrekken i de ansattes rekker som veier tungt i hans vurdering av ”likhet og styring”:

”Til tross for flere spektakulære suksesser er det rimelig å tro at den manglende styrbarheten samlet sett motarbeidet effektiviteten og inntjeningsvevnen på lengre sikt, fordi den undergravet den daglige, rutinemessige kontrollen som er nødvendig for økonomisk lønnsomhet.” (1990:289)

Dette fortøner seg imidlertid som forholdsvis motsetningsfylt i forhold til hans tidligere utsagn om at ”det å gi ut politisk debatlitteratur knapt nok noen gang har gitt grunnlag for stabile inntekter,” noe som dermed skulle tilsi at den konkrete styreformen er irrelevant i så henseende. Spørsmålet er så om ikke et slikt utgivelsesfokus under alle omstendigheter må sette sin lit til *sosial kapital* blant sine redaktører og andre ansatte, og la inntjeningsvevnen bero på de til enhver tid rådende folkelige bevegelsene som rører seg på grasrotnivå og innen universitets- og høgskolemiljøene.

I sin analyse av bokmarkedets andel i kulturproduksjonsfeltet under Pax Forlags kollektive driftsfase, skriver Engelstad derimot at

”i sin alminnelighet var bokbransjen i 1970-årenes Norge inne i sin største ekspansjonsfase på mange tiår. Den gjennomgangen vi har foretatt av Pax-kollektivets økonomi tyder også på at det skulle være mulig å drive i balanse selv innenfor det forholdsvis skrinne markedssegmentet der forlaget befant seg. Mulighetene for å styrke økonomien ved også å gå inn i andre segmenter, er hevet over tvil.” (1990:295)

Spørsmålet som melder seg i så henseende, og som er av sentral betydning for den nærværende studien, er imidlertid *hva slags* ”segmenter” dette i så fall skulle være; ville de være basert på rein markedstenkning eller fantes der reelle muligheter til å bygge opp og fostre nære bånd til nye sosiale bevegelsler? Engelstad forklarer ellers opphevinga av den kollektive styreformen i Pax blant annet med ”kollektivmedlemmenes forvirring og skuffelsen over det kollektive systemet, dels frambrakt av utilsiktede bivirkninger i styringssystemet selv, og dels et resultat av rollestress i jobbene.” (1990:296) Med opphevelsen av denne driftsformen blei så på ny forleggerens og redaktørenes personlighet og habitus av langt større betydning, og spørsmålet som melder seg er om disse momentene ville samsvare med det de hadde vært under Bjerkmanns og hans idealistiske medarbeideres styringsperiode, eller om de ville dreie over i forlagsverdenens ortodokse retning slik den utvikla seg på 1980-tallet?

VI. 4. Kim Gunnar Helsvigs *Pax Forlag, 1964-2014. En bedrift*

Et ganske annerledes perspektiv på Pax Forlags utvikling enn den vi blir presentert for i Bjerkmanns og Engelstads verker, får vi servert i jubileumsboka om Pax som kom ut i 2014; Kim Gunnar Helsvigs *Pax Forlag, 1964-2014. En bedrift*. Som allerede tittelen antyder, tilstreber forfatteren her å se forlaget i et mer tradisjonelt markedsøkonomisk perspektiv enn det særlig Bjerkmann opererte ut i fra. Helsvigs verk er imidlertid et svært så tungtveiende sådant om Pax Forlags historie, slik at jeg har funnet det helt nødvendig å vie betydelig spalteplass til det i denne analysen, som – samtidig som den drar nytte av mange faktaopplysninger som legges fram fra Helsvigs side – også kan ses på til dels som en polemikk mot noen av denne forfatterens konklusjoner.

Historikeren Helsvig har for øvrig forfatta bøker med titler som *Pedagogikkens grenser* (2005) og *Mot en ny samfunnskontrakt* (2011), og det som i særlig grad karakteriserer hans jubileumsverk om Pax, er naturlig nok en særlig rosende omtale av forlagets ”spektakulære redningsaksjoner og finansielle disposisjoner gjennom høyrebølgen i 1980-åra, som ikke står tilbake for mye av den såkalte jappetidens finansakrobatiske øvelser,” slik han sjøl uttrykte det da han blei intervjuet av Arbeiderbevegelsens arkiv i forbindelse med lanseringa av boka i 2014. Det sentrale spørsmålet som undertegnede stiller i den forbindelse, er imidlertid hvorvidt Pax Forlag kom fra disse økonomiske sjongleringene med sin sjel i behold, eller om det fikk ”varige mén” av de nye metodene som det tok i bruk for å berge seg økonomisk i en tid da man ikke lenger hadde den sterkt solidariske venstrebevegelsen å sette sin lit til for å unngå konkursspøkelset.

Helsvig forsøker på sin side, i det som må betraktes som et forlags ”solskinshistorie” ved at det med sitt uortodokse utgangspunkt har overlevd så lenge, å tegne et bilde av *kontinuitet* og *konsistens* når det gjelder forlagets utgivelsespolitikk gjennom denne femtiårsperioden. I og med at man fra forlagsledelsens side (jf. Bjørn Smith-Simonsen) var sterkt skeptiske til hele tanken om en slik jubileumsbok om Pax Forlag, er det forståelig at forfatteren med det formål å få innpass hos forlagsledelsen valgte å anlegge et slikt perspektiv på forlagets utvikling. Hvorvidt det gir et sannferdig og dekkende bilde er imidlertid en annen sak, og noe som det er en av den nærværende kulturanalysens oppgave å avdekke.

Helsvig går ellers grundig til verks i sin beskrivelse av Pax Forlag, og trekker trådene tilbake til opprinnelsen med utgangspunkt i månedstidsskriftet Pax, som altså var organet til den pasifistiske organisasjonen Folkereising mot krig (FMK), en norsk avlegger av War

Resisters' International. I skildringa av denne tidlige fasen trekkes Cuba-krisa i 1962 fram som en viktig geopolitisk hendelse som influerte på Pax Forlags utgivelsespolitikk i dens startfase. Man hvilte følgelig i stor grad på den sosiale kapitalen relatert til FMK's medlemsmasse, som talte 2000 medlemmer ved inngangen til 1960-tallet; radikalt orienterte og kritisk innstilte folk som var forent i opposisjon mot Det norske arbeiderpartiets USA-vennlige utenrikspolitikk og norsk NATO-medlemskap. Om forlagets opphavsmann sjøl, Tor Bjerkmann, skriver Helsvig at han hadde "en uforferdet og usvikelig tro på egne vurderinger og en tilnærmet immunitet mot å la seg blende av store ord, navn, titler eller autoriteter." (2014:18) Slike egenskaper må vel sies å ha vært en forutsetning for å begi seg ut på det pionerprosjektet som Pax Forlags drift og utgivelsespolitikk i starten og videre framover representerte, og ikke minste for det fokuset på "billigbøker med mening" som Bjerkmann så sterkt understreka at det var forlagets hovedmisjon å gi ut, med sikte på å dekke et hittil utilfredsstilt behov i det norske bokmarkedet på et stadium da Det nye venstre og dets mangfoldige radikale undergrupperinger var i ferd med å utvikle seg for fullt. Blant disse undergrupperingene var altså den internasjonale antikrigs- og antiatomvåpenbevegelsen, som FMK utgjorde den norske forgreiningen av, med sentrale saker på agendaen som protest mot atomvåpen, fredskorps, pasifisme, militærnekting, nedrustning og fredsforskning. Høsten 1962 hadde tidsskriftet Pax et opplag på 4000, og tok i økende grad opp nye temaer som apartheid i Sør-Afrika, rasediskriminering i USA, utviklingshjelp og hungersnød i Den 3. verden. Tidsskriftet bevega seg med andre ord i retning av å bli et breiere politisk og kulturelt tidsskrift, med brodd mot "poplitteraturen" og massekulturen som allerede hadde vært gjenstand for ramsalt kritikk blant annet fra Frankfurterskolens teoretikere. Slagsida for tidsskriftet var at også det, slik som forlaget som utvikla seg på bakgrunn av det, var bebyrda med økonomiske problemer helt fra starten av.

Helsvig påpeker at bakgrunnen fra å videreføre og utvide aktivismen innen FMK og tidsskriftet Pax i form av *forlagsvirksomhet*, primært var at det nesten ikke blei gitt ut bøker på norsk om de politiske, samfunnsmessige og kulturelle temaene og problemene som de sentrale personene i det aktuelle miljøet interesserte seg for: "Ingen av de fire store norske forlagene – Aschehoug, Gyldendal, Cappelen og Damm – hadde noen utgivelser på området" (2014:21) i 1963. På den tida fantes heller ikke den floraen av små, alternative nisjeforlag som har dukka opp i løpet av de siste par tiåra, slik at det nyetablerte Pax Forlag definitivt hadde et tomrom å fylle fra 1964 av. Som Helsvig skriver hadde

”redaksjonsmedlemmene i tidsskriftet Pax i 1962-63 ved flere anledninger [henvendt] seg til ulike forlag med forslag til bøker om politikk og samfunn som de mente burde utgis, men uten å møte gehør.” (2014:24)

Tidsskriftet Pax hadde for øvrig, før oppstarten av forlaget med samme navn, en egen litteraturtjeneste som blei møtte med svært god respons fra leserne, en tjeneste som blant annet innebar bestilling av utenlandske bøker, bokomtaler, etc.

Jeg vil her ta med noen viktige begivenheter og utviklingstendenser i året umiddelbart forut som Helsvig oppgir som bakgrunn for at Pax Forlag blei etablert i 1964. I Norge hadde man hatt den dramatiske Kings Bay-ulykka, som endog førte til regjeringsskifte og på sett og vis kan ses på som endeliktet for Det norske arbeiderpartiets lange, ubestridte hegemoni i etterkrigstida, i og med at den i siste instans resulterte i et regjeringsskifte med borgerlige partier i regjeringsposisjon for første gang siden mellomkrigsårene. På det kulturelle planet dukka Club 7 opp som et møtested for de mange ulike kulturradikale og venstreorienterte miljøene i hovedstaden og omegnen, hvor også medlemmene av FMK og den ferske redaksjonen i Pax Forlag vanka jevnt og trutt og på den måten, mer eller mindre bevisst, sørga for å bygge opp så vel sin kulturelle som sosiale kapital. På det internasjonale planet hadde Martin Luther King holdt sin berømte tale, ”I have a Dream,” som adresserte raseskille- og segregeringspolitikken i USA, og samme år inntraff det fatale attentatet mot president John F. Kennedy, som på mange måter hadde framstått som sjølve håpet om nedrustning, fred, miljøbevissthet og generelt sett ”en bedre verden” for svært mange mennesker over hele kloden. I stedet for en nedrustningsvennlig president fikk man så opptrappinga av krigføringa i Vietnam, i regi av den nye presidenten, Lyndon B. Johnson, noe som framprovoserte en fornya aktivitet innen også den norske fredsbevegelsen, sentrert rundt FMK, og følgelig også utgivelse av sterkt samfunnskritisk litteratur internasjonalt som påkalte norske oversettelser og utgivelser. Disse første par åra av 1960-tallet var også vitne til oppkomsten til nye kulturradikale uttrykk innafor populærmusikkens rammer, med særlig Bob Dylans skarpsindige og samfunnskritiske lyrikk som fanebærer for de nye strømmingene innen ungdomskulturene verden over. Det var med andre ord en sosioøkonomisk fase av den vestlige moderniteten som innebar stor turbulens på flere plan, og til sammen ga et gunstig klima nettopp for et slikt kulturproduksjonsinitiativ som pionerprosjektet Pax Forlag representerte.

I sin omtale av sjølve oppstartsfasen til Pax Forlag viser Helsvig til at en todeling mellom ”oversettelser av sentrale utenlandske verk om politikk og samfunn og én bolk med originalverk fra norske forfattere og intellektuelle ble retningsgivende for forlaget i den første tiden.” (2014:29) Han skriver videre at Pax Forlag fra starten av hadde et kontaktnett bestående blant annet av 20 000 tidsskriftabonnenter og intellektuelle, men i så fall må dette forholdsvis høye anslaget ta utgangspunkt i et nedslagsfelt langt utover opplaget på 4000 eksemplarer av tidsskriftet Pax, som han refererte til innledningsvis i boka. Det bevisst politisk uavhengige forlaget Pax baserte sin startkapital i rede penger på privat investering (fra Conrad Bjerring Hansen), slik at det kunne operere uavhengig av kretsen rundt Orientering og Sosialistisk Folkeparti, som flesteparten av forlagsmedarbeiderne tilhørte i denne tidlige fasen og til ut på 1970-tallet. Når det gjaldt sjølve forlagsdriftas økonomiske kalkyler i starten, budsjetterte forlegger Bjerkmann i følge Helsvig med ”et opplag på 4000 og et salg på minimum 2800 eksemplarer per tittel av disse første bøkene.” (2014:33) Det nyetablerte forlaget slo an den litterære og politiske tonen med titler som norske oversettelser av henholdsvis George Orwells *Animal Farm*, med dens sterkt samfunnssatiriske og antiautoritære perspektiver, en oversettelse av David Horowitz’ verk om Den kalde krigen og dens kritiske søkelys på amerikansk utenrikspolitikk, og Lars Ullerstams *De seksuelle minoriteter*, som med sine anstendige salgstall bidro til å hjelpe forlaget gjennom de første økonomiske vanskelighetene. Bjerkmanns motto var imidlertid, i følge Helsvig, like fullt at ”egenkapitalen er noe du har inne i deg,” (2014:41) noe som tydeliggjør den klare idealistiske profilen som forlaget la an fra starten av. Et annet sentralt aspekt ved forlagets profil var at man, i likhet med for eksempel Penguin internasjonalt, gjennomførte en fast layout og en ensartet typografi på sine bokforsider, slik at hver eneste tittel var lett identifiserbar som en Pax-bok. Som Helsvig konkluderer vedrørende forlagets oppstartfase, bar

”åpningshøsten 1964 bud om et uredd og respektløst forlag som ønsket å ta pulsen på sin samtid på en måte som brøt radikalt med normal praksis i en ellers traust og tungrodd norsk forlagsverden.” (2014:43)

Antallet utgivelser som Pax Forlag stod bak i løpet av sin etableringsfase, oversteget raskt de måla man hadde satt seg. Til tross for de store økonomiske utfordringene og den skrinne startkapitalen, rådde det en stor optimisme hos forlagsredaksjonen med henblikk på mulighetene til å ekspandere virksomheten. Helsvig kan informere om at

”i løpet av de tre første årene overøste forlaget det norske bokmarkedet med nesten 150 billigbøker, og forlaget solgte omkring 750 000 bøker fram til femårsjubileet i 1969.” (2014:45)

Dette må jo sies å være et betydelig antall titler for et forlag med en såpass uortodoks utgivelsespolitikk, og omsetningen oversteg dermed Bjerkmanns forhåpninger ved oppstarten, og hans seinere tilbakeblikk siteres av Helsvig ved at ”det særlig var Pax-bøkene om sex, religion og skole som solgte godt, og som holdt forlaget flytende gjennom den nesten permanente økonomiske krisetilstanden.” (2014:51)

Forlagets utgivelsespolitikk under Bjerkmanns ledelse blei imidlertid kritisert av seinere (og nåværende) forlagssjef, Bjørn Smith-Simonsen, som i følge Helsvig har uttrykt at ”Tor Bjerkmann hadde en tendens til å foreta økonomiske disposisjoner med utgangspunkt iden optimistiske maksimen at ’enhver utgift finner sin inntekt’” (2014:61) I denne forbindelse er det nærliggende å undre seg over hvilken annen maksime man eventuelt skulle operere ut i fra, med det idealistiske ståstedet som Pax-redaksjonen representerte både under Bjerkmanns forleggerperiode og under den kollektive ledelsen i det påfølgende tiåret. En maksime i retning av ”enhver inntekt gir kjærkommen profitt” eller liknende, var jo utelukka med forlagets tydelige brodd mot ortodoks markedstenkning og kommersialisme.

Pax Forlags utgivelser blei godt mottatt innen deler av presseverdenen, og særlig i Danmark blei det skrevet store mengder anmeldelser av Pax-bøkene. I en tidsalder da internett ennå bare var en fjern fantasi, var det for et forlag å få sine utgivelser anmeldt av en oppmerksom og våken presse av enda større betydning enn i dag – men det var også enklere i denne kulturradikalismens tid enn under neoliberalismen som avløste den fra 1980-åra av. Som allerede antyda i gjennomgangen av Bjerkmanns sjølbioграфи, satte Pax Forlag på langt nær sin lit til de fordelaktige svingningene i bokmarkedet aleine. Helt fra starten av hadde man som sagt en klar politikk som gikk ut på å dra størst mulig nytte av forlagsmedlemmenes sosiale kapital i forhold til de ulike sosiale bevegelsene og studentmiljøene som man hadde tilknytning til, og med den såkalte ”Aksjon Gjennombrudd” i 1965 sendte Bjerkmann, i følge Helsvig, ut ”invitasjoner til 2800 personer på sin kontaktliste og tilbød dem alle forlagets bøker i tre år framover mot en forhåndsbetaling på kr. 500.” (2014:77) Det ga umiddelbart resultater ved at over 10 % av de forespurte takka ja, for så å motta over 150 bøker for den innbetalte summen. Deretter fulgte akutte innsamlings- og låneaksjoner eller aksjeutvidelser, foruten at man benytta seg av såkalte veksler, altså renteutsettelse i banken. En annen viktig

faktor som bidro sterkt til å holde forlagsdrifta gående på et relativt intensivt nivå, var det betydelige omfanget av så godt som gratis arbeidshjelp fra studenter og skoleelever (til ekspedisjon og pakking av bokforsendelser, etc.) mot bøker i betaling. Dessuten jobba de fleste oversetterne og korrekturleserne i de første åra også med kun bøker som betaling. Helsvig spekulerer i om i hvilken grad dette var årsaken til at mange av utgivelsene de første åra var prega av ”dårlige oversettelser” og ”hauger med trykkfeil.” (2014:85) Endog helt til topps i forlaget rådde imidlertid denne idealistiske ånden i forhold til lønnsaspektet, ved at for eksempel Luggen Movinckel arbeida full tid som forlagsredaktør uten lønn.

Til tross for all denne dugnadsånden og idealistiske iveren for forlagets velbefinnende, presenterte rikspresen ganske snart oppslag om ”truende konkurs” for Pax Forlag. Avisa Morgenbladet hadde et slikt oppslag i 1967, basert på lekkasjer fra årsberetningen for 1967. Andre negative presseoppslag bestod blant annet i spekulasjoner i om forlaget blei ”finansiert fra Moskva,” som følge av de venstreorienterte utgivelsene det ga ut – spekulasjoner som imidlertid vitna om svært dårlig innsikt i innholdet i disse verkene, som peka i en klart anti-autoritær retning og som dermed innebar et oppgjør med så vel vestens elitistiske kapitalisme som Moskvakommunismens undertrykkende karakter. Ledelsen i Pax Forlag lot seg imidlertid ikke affisere av tendenser til negativ omtale i deler av (konservativ) norsk presse, og svarte tvert i mot ved å mobilisere til nye støtteaksjoner, som førte til at aksjekapitalen blei utvida til 530 000, fordelt på hele 687 aksjonærer. Dessuten var pressa langt på langt nær enstemmig i negativ omtale av Pax, og forlaget fikk sågar et klapp på skuldra av en rekke framstående nordiske kulturpersonligheter som undertegna et opprop om at en Pax-konkurs ville være et ”betydelig tap for norsk kulturliv.”

Den samstemmigheten om utgivelsespolitikken som hadde rådd fra starten av og fram mot 1970, og som Bjerkmann var den fremste primus motoren for, skulle imidlertid komme til å bli avløst av en økende tendens til uoverensstemmelser og strid om hvilken retning forlaget skulle følge. Helsvig (2014:103) beskriver denne dramatiske fasen, i de par første åra av 1970-tallet, på en illustrerende måte:

”Forsøk på å finslipe profilen og skille seg ut i konkurransen sammenfalt med en teoretiserende radikalisering og strømlinjeforming av forlaget i tråd med idealene til en stadig mer selvbevisst og innflytelsesrik gruppe av unge og marxistisk orienterte studenter og akademikere. Her lå en kime til konflikt med det opprinnelig

kulturradikale, uforutsigbare og lett anarkistiske Pax. I tiden som fulgte kom Tor Bjerkmann til å føle seg stadig mindre hjemme i det forlaget han hadde startet.”

Pax Forlag hadde på dette stadiet kommet til å erverve en betydelig posisjon innen det norske bokmarkedet, ved at forlaget i 1971 stod for omtrent halvparten av de politiske og samfunnsorienterte billigbøkene som blei utgitt på dette markedet. I følge Helsvig (2014:112) ville Bjerkmann

”for all del unngå at forlaget skulle falle inn i sekterisme og bli et organ for et lite parti på venstresiden. Ambisjonen var å favne mye bredere, slik at forlaget kunne bidra til en mer omfattende radikaliseringsprosess i det norske samfunnet.”

Bjerkmann gikk imidlertid ut av denne striden som tapende part, og valgte under alle omstendigheter å trekke seg i 1972 for så å vie seg til kampen mot EF-medlemskap. Dermed stod veien åpen for de ny-marxistiske kreftenes ”overtakelse” av Pax Forlag og deres kontroll over dets utgivelsespolitikk. I hvor stor grad denne nye orienteringa representerte et avgjørende brudd vedrørende forlagets utgivelsespolitikk, eller om man som Helsvig er tilbøyelig til å øyne en slags kontinuitet gjennom denne prosessen, skal jeg komme tilbake til i de konkluderende fasene av denne analysen.

Et moment som stod klart fram som et nytt aspekt ved Pax Forlags utgivelser var den store bølgen av feministisk litteratur som forlaget ga ut i løpet av 1970-tallet. Uten å komme inn på perspektivet i disse utgivelsene, beretter Helsvig (2014:181) nøkternt at

”Pax-bøkene om og for kvinner solgte godt. De elleve bøkene om kvinnepolitikk som forlaget ga ut under FNs internasjonale kvinneår i 1975, solgte i gjennomsnitt 3000 eksemplarer, nesten det dobbelte av hva som var normalt for Pax-bøkene på denne tiden.”

Et annet og langt mer ambisiøst utgivelsesprosjekt som kom til å bli en av forlagets største økonomiske suksesser, var Pax-leksikonet som forlaget begynte å utgi fra slutten av 1970-tallet av. Dette prosjektet var forlagets største tiltak noensinne, og opplaget på 11 000 blei forholdsvis raskt utsolgt, noe som også gjaldt en paperbackutgave. Pax-leksikon var fra forlagsledelsens side, i denne brytningstida mellom kulturradikalisme og jappetid, ment til å bidra til å stake ut en ny kurs for forlaget, men det var i følge Helsvig (2014:215)

”imidlertid ikke åpenbart at det pekte framover i så stor grad som redaksjonen bak leksikonet ønsket seg. For mange begynte Pax nå å ligne på en del av det etablerte, ikke minst fordi forlaget etter hvert åpenbart var dominert og støttet av akademikere som var i ferd med å finne seg godt til rette i de stadig flere og voksende høyere utdannings- og forskningsinstitusjonene, men også fordi forlaget representerte strømninger som hadde fått viktige gjennomslag i norsk politikk.”

Parallelt med utgivelsen av Pax-leksikon foregikk avviklinga av Pax Forlags kollektive driftsform, og man befant seg således på ny i en grunnleggende omstillingsfase. Den nærværende analysens dokumentundersøkelse av utgivelseslistene fra Pax, som blir lagt fram nedenunder, sikter mot å kaste lys over de tørre fakta vedrørende forlagets utgivelsespolitikk i de ulike fasene som det i løpet av den aktuelle femtiårsperioden gjennomgikk, slik at det her er tilstrekkelig å belyse, som Helsvig bidrar til, de reine *organisasjonsstrukturendringene* som fant sted i forlagets ledelse ved inngangen til 1980-årenes høyrebølge og den gryende neoliberale konsensus som avløste den foregående periodens kulturradikalisme og sosialdemokratiske konsensus. Ved at forlagets økonomisk vanskelige situasjon, som man hadde slept med seg helt fra starten av, knapt nok avtok med markedskreftenes friere spill og den økende forvitringa av Pax-medarbeidernes sosiale kapital i forhold til en svinnende venstrebevegelse, tydde man fra forlagsledelsen til drastisk nedskjæringer i arbeidsstokken. I den forbindelse skriver Helsvig (2014:216) at Pax Forlag gikk

”fra å være et flaggskip for en bred, entusiastisk og framgangsrik venstrebevegelse med base i det store Pax-senteret på Rodeløkka, til å bli et miniforlag med tre ansatte i små kontorlokaler i Møllergata i Oslo sentrum.”

Høyrebølgen medførte for Pax Forlag en langvarig svikt i billigbokmarkedet og altså en situasjon der man ikke lenger kunne basere seg på innsamlingsaksjoner og almisser. Når det gjaldt nedbemanningen hos Pax så kom det ikke på tale med oppsigelser av ansatte, men den blei snarere gjennomført ved at man ikke ansatte nye medarbeidere etter at de gamle i tur og orden slutta – og gjennomtrekken var som tidligere nevnt stor innen forlaget gjennom hele den kollektive ledelsesperioden. Hvor dramatisk denne omstillingsprosessen var, illustrerer Helsvig (2014:243) ved å si at

”den kraftige omleggingen i 1980 var begynnelsen på en mange års ørkenvandring preget av pessimisme, famlende leting etter en ny identitet og fortsatt store økonomiske problemer.”

Sommeren 1984 var sågar Pax nærmere konkurs enn noensinne, og antall ansatte blei derfor kutta ned til tre personer, mens utgivelsesantallet blei kutta ned til under det halve. En økonomisk opptur tilfalt imidlertid Pax Forlag ved opprettelsen av bokklubben Dagens bøker sammen med Forlaget Oktober på midten av 1980-tallet. Denne bokklubben skulle, i følge Helsvig (2014:253)

”vise seg å bli en liten gullgruve. En kime var dermed sådd til at det tidligere kriserammede Pax i løpet av noen år utviklet seg til et mer konvensjonelt forlag og en langt stødigere bedrift.”

Mot slutten av 1980-tallet var Bjerkmann på ny tilbake i Pax, og sammen med Smith-Simonsen, som hadde vært økonomiansvarlig mot slutten av den kollektive ledelsesperioden, og i økende grad kritisk til denne, hadde han starta Forlagsfinans i 1987. Dette finansselskapet blei, i følge Helsvig (2014:284)

”i løpet av kort tid selve grunnsteinen i planene for å gi forlaget en ny økonomisk basis. Dette la snart et nytt fundament for driften av forlaget som langt på vei kom til å bety en ny start for Pax.”

En av de nye tendensene hos forlaget i denne perioden var dets nye fokus på oversatt skjønnlitteratur, som var den nye redaktøren fra tidlig 1980-tall av, Birgit Bjerck, sitt hovedansvar. I 1990 fulgte imidlertid storforlagene Aschehoug og Gyldendals overtakelse av bokklubben Dagens bok, noe som for øvrig gjorde Bjerkmann rasende. Pax fikk da allikevel stor avkastning fra aksjene; 40 millioner kroner i løpet av 20 år, og denne kapitaltilstrømmingen bidro sammen med ressursene fra Forlagsfinans til å legge grunnlaget for forlagets konsolidering og nye vekst utover i 1990-årene. Ved århundreskiftet var man således igjen oppe i 8-10 ansatte, som på hver sin måte via seg til satsningsområder som historie, psykologi og, som nevnt, oversatt skjønnlitteratur. Enkelte av titlene fra denne perioden, som for eksempel Mikael Niemis *Populærmusikk fra Vittula*, blei store salgssuksesser, og den nevnte tittelen solgte raskt hele 100 000 eksemplarer i Norge omkring århundreskiftet. Med slike salgstall burde der utvilsomt være tilstrekkelig med økonomiske ressurser til å finansiere utgivelse av smalere, samfunnskritisk litteratur – og den nevnte dokumentundersøkelsen av forlagets utgivelseslister vil avdekke i hvilken grad slike utgivelser fant sted i Pax Forlags seinere utviklingsfase.

Helsvig kommer mot slutten av sitt verk med noen konkluderende betraktninger vedrørende Pax sin utgivelsespolitikk i løpet av den femtiårsperioden det dekker, og i denne forbindelse hevder han (2014:315) blant annet at

”i én forstand pekte bildet av *kontinuitet* mellom 1960-årenes og 1990-årenes Pax på noe vesentlig: Forlaget ville, både den gang og nå, fungere som en slags udogmatisk folkeopplyser. Man ønsket å dyrke fram nye og annerledes perspektiver i den offentlige samtalen.” (Min kursiv. A. H.)

Den nye vinden som forlaget hadde fått i sine seil, resulterte i at man oppnådde et overskudd på 1,4 millioner både i 1990 og 1991, og denne tendensen fortsatte gjennom resten av tiåret. Hvorvidt dette bildet av *kontinuitet* innen forlagets utgivelsespolitikk er dekkende, er imidlertid et av kjernespørsmåla for den nærværende analysen, og enda mer presserende blir dette spørsmålet når vi ser på tendensene utover på 2000-tallet. Mellom 2000 og 2005 ga Pax Forlag nemlig ut titler som den konservative historikeren Francis Sejersteds samlede verker, Edmund Burkes konservative betraktninger om Den franske revolusjon, høyrepolitikerens Lars Roar Langslets *Fra den annen front*, samt naziapologeten Martin Heideggers hovedverk i norsk oversettelse under tittelen *Væren og tid*. I tillegg kom et nytt og tilsynelatende fremmedartet satsningsområde for Pax Forlag, nemlig de store *institusjonshistoriene*, i følge Helsvig (2014:324) til å ”utgjøre et viktig og nytt tyngdepunkt i forlaget.”

Disse verkene var i flere tilfeller reine bestillingsverker, og man må uvilkårlig undre seg over i hvilken grad det kritiske perspektivet blei beholdt i forlagets befatning med utgivelser som Norsk Hydros historie i 3 bind (2005), LOs historie i tre bind (2009), Finansdepartementets historie, Kongsberg våpenfabrikks historie i tre bind, osv. Faktum er imidlertid at Pax økte sin omsetning med 40 % fra 2004 til 2005, og fra 2006 til 2013 lå forlagets driftsinntekter på rundt regna 20 millioner kroner. Også for denne siste fasen av både Helsvigs undersøkte Pax-periode fra 1964-2014, som er overlappende med den nærværende kulturanalysens tidsperspektiv, sier Helsvig (2014:327) at de overstående institusjonshistoriene var ”faglig godt funderte og populariserte framstillinger av sentral norsk historie for et mer allment publikum, og de stod derfor også i en lang folkeopplysningstradisjon i forlaget.” Det vil like fullt, uansett i hvilken grad man i disse verkene har klart å beholde den påkrevde kritiske distansen som er nødvendig for at man skal kunne snakke om en kontinuitet innen Pax Forlags utgivelsespolitikk gjennom hele denne femtiårsperioden, melde seg spørsmål vedrørende hvorfor nettopp Pax så det som sin oppgave å prioritere slike verker, og i hvilken

grad denne prioriteringen gikk på bekostning av mer spesifikk samfunnskritisk litteratur – som for øvrig ikke var noen prekær mangelvare *internasjonalt* gjennom 1990- og 2000-årene. For undertegnede er det under enhver omstendighet umulig å frikoble seg fullstendig fra de tørre faktaene som det tilsynelatende uoverstigelige gapet som Pax Forlags utvikling fra miljøet rundt Folkereisning mot Krig tidlig på 1960-tallet til et bestillingsverk om Kongsberg våpenfabrikk etter tusenårsskiftet, synes å peke i retning av når det gjelder spørsmålet om kontinuitet versus diskontinuitet innen forlagets utgivelsespolitikk gjennom dets første femti år. I rettferdighetens navn skal det, når det gjelder Helsvigs jubileumsbok om Pax Forlag, sies at han helt mot slutten av boka uttrykker at

”store deler av det europeiske kontinentet har sydet i et gryende, og av og til kokende, populistisk opprør mot de politiske og kulturelle elitene siden den internasjonale finanskrisen i 2008 utviklet seg til dype økonomiske og sosiale kriser i særlig det sørlige Europa. Man finner knapt spor av dette og andre internasjonale samtidsdramaer i Pax-utgivelsene gjennom de senere årene.” (2014:343)

Så hvorfor han da ved flere anledninger finner det berettiga å påpeke en *kontinuitet* når det gjelder forlagets utgivelsespolitikk gjennom den aktuelle perioden, kan man altså bare spekulere i – kanskje var det nødvendig å anlegge et slikt perspektiv for i det hele tatt å få forlaget til å gå med på en slik jubileumsbokutgivelse, ved at dagens forlegger på denne måten var interessert i å opprettholde sitt image og sin integritet på det norske bokmarkedet? Den nærværende analysens gjennomgang av de komplette utgivelseslistene fra Pax Forlag gjennom hele denne perioden vil forhåpentligvis bidra til å kaste et tydeligere lys over blant annet dette sentrale spørsmålet om kontinuitet eller diskontinuitet, og det samme vil forhåpentligvis de kvalitative intervjuene med tidligere redaktører i Pax Forlag gjøre.

VII. 1. Den sosioøkonomiske konteksten

Jeg har i den nærværende kulturanalysen funnet det betimelig å gi en kortfatta oversikt over den nasjonale og internasjonale sosioøkonomiske konteksten som Pax Forlags utgivelser i perioden 1964-2014 foregikk i, og da med en inndeling i tre hovedfaser: (1) 1964-80; (2) 1981-1995; og (3) 1996-2014. Hovedhensikten med denne sosioøkonomiske oversikten er kun å tegne et bilde av *hovedtendenser* i samfunnsutviklinga nasjonalt og internasjonalt i denne perioden, som bakteppe for virksomheten og utgivelsespolitikken til Pax Forlag, for å

kaste lys over i hvilken grad forlaget representerte et hegemonisk eller mothegemonisk ståsted, i Gramscis forstand, og som bakteppe for å forstå hvorvidt dette ståstedet har gjennomgått betydelige endringer i den ene eller andre retningen.

VII. 2. Fase I: 1964-80

Den første fasen av den aktuelle epoken blir generelt sett regna som den sosialdemokratiske ordenens periode. I Norge var perioden prega av både økonomisk vekst og breie sosiale protestbevegelser. Det foregikk en gjennomgripende internasjonalisering i denne fasen, men det var samtidig tilløp til økende nasjonalisme i forbindelse med EEC-striden. Fasen var også prega av en såkalt "utdanningseksplasjon," med stiftelsen av et nytt universitet og nye distriktshøgskoler. Urbaniseringa fortsatte som aldri før, og det blei krise innen bygdenæringene, samtidig som det fant sted en betydelig økonomisk vekst innen industrien. Samla sett førte dette med seg et forbrukssamfunn, som både var til gagn for det breie flertall, men som samtidig avstedkom protest fra kulturradikalere og miljøvernere. Miljøvernet i Norge i denne tidlige fasen dreide seg blant annet om overfisket i havområdene utafor landets kyststrekning, og i mindre grad om de større globale problemene vedrørende drivhuseffekten, sjøl om disse hadde blitt påpekt internasjonalt fra de tidlige sekstiåra av. Likestillingsdebatten tok også til for fullt i løpet av denne fasen. En nasjonal milepæl innen kulturlivet var opprettelsen av Kulturrådet og Kulturfondet i 1964-65. Kulturfondet sørger for at det blei kjøpt inn ny norsk litteratur til bibliotekene.

EEC-kampens innledende fase kom tidlig på '60-tallet, og var en av grunnene til at en utbrytergruppe fra Arbeiderpartiet danna Sosialistisk Folkeparti. Kings Bay-saka i 1962 førte til omfattende debatt vedrørende sikkerheten i arbeidslivet kontra profittthensyn, og førte til regjeringsskifte. Arbeiderpartiet, som hadde sittet med makta kontinuerlig fra 1945, opplevde en politisk motbør, og det kom til regjeringsskifte igjen i 1965. Sjøl om den nye borgerlige regjeringa satt med makta fra 1965 til 1971, foregikk det intet generelt systemskifte – den sosialdemokratiske ordenen stod ved lag. I løpet av disse åra blussa EEC-striden opp igjen for fullt, og dominerte det politiske bildet fra slutten av '60-tallet og fram til folkeavstemninga i 1972. En rødgrønn bølge skyldte inn over landet, og fikk påfyll fra utlandet i form av anti-autoritær litteratur fra blant annet nevnte Marcuse og Jürgen Habermas. Et ledd i denne bølgen var kritikk av militarismen, representert i vår del av verden ved NATO.

Fra ut på '70-tallet blei Norge en av de største "oljenasjonene" i verden, og dette brakte med seg både opp- og nedturer. Midt under oljekrisa i 1973-75, mens gatene til dels var bilfrie som følge av en politikk som gikk ut på å begrense oljeforbruket, stilte Høyre krav om "økt personlig forbruk" fra Stortingets talerstol. Gjennom hele 1970-tallet foregikk det også en konstant kjernefysisk opprustning, og Norge kom med sin militærstrategiske geografiske posisjon til å bli stående sentralt i dette bildet, og det stod strid om oppbevaring av atomvåpen på norsk jord. Alt dette førte til at den radikale stemninga blei holdt ved like gjennom denne fasen. Utflagginga av skipsfarten ga vann på mølla til EEC-motstanderne, og bidro til å underbygge den nasjonalistiske dreininga som etter hvert satte sitt preg også på kulturlivet, inkludert litteraturutgivelsene. Spørsmålet dreide seg blant annet om i hvor stor grad forlagene skulle begi seg inn på å utgi oversatt faglitteratur. Den internasjonale kulturindustrien virka inn på samme måte. Skulle det norske kulturlivet beskyttes mot for eksempel "amerikansk kulturimperialisme," som i ettertrykkelig grad hadde trent inn i det norske kulturlivet på filmens og musikkens område. I hvor stor grad gjaldt dette også for litteraturen?

Et tidsskille er representert ved to dramatiske hendelser i nyere norsk historie, den ene en stor industriulykke og den andre en brei folkelig demonstrasjon mot miljøødeleggelse i industrivekstsamfunnets navn. Alexander Kielland-ulykka i Nordsjøen i april, 1980 satte spørsmålsteget ved industrisamfunnets uendelige vekst og framgang, og var en betydelig ripe i lakken for Norge som industrinasjon. Men den kom ikke til å få noen varig betydning for prioriteringene i det økonomiske liv; olje skulle fremdeles være landets fremste industrigrein og det velstanden skulle bygges på i framtida. Når det gjelder den andre dramatiske hendelsen – Alta-aksjonen – samme år så skapte den først et oppsving for miljøbevegelsen i Norge. Den samme aksjonens nederlag førte imidlertid til at miljøspørsmål utover på 1980-tallet kom i vanry, og det blei jevnt over vanskeligere for miljøaktivister å få satt sine kampsaker på agendaen, noe undertegnede blant annet opplevde som lokal "pr-sjef" for Natur & Ungdom i Grenland midt på 1980-tallet.

Internasjonalt var denne fasen sjølsagt sterkt prega av konflikten i Vietnam og den langvarige franske og amerikanske militære intervenseringa der. Denne striden representerte på mange måter en kontrast til den generelle avkolonialiseringa som hadde funnet sted i etterkrigsårene, og vakte voldsom og vedvarende debatt. For øvrig stod Den kalde krigen sentralt utenrikspolitisk sett, og spenningsforholdet mellom øst og vest, og atomvåpenenes rolle midt oppe i det hele var et gjennomgangstema innen den offentlige debatten gjennom hele denne

fasen. Et tredje viktig moment på den internasjonale arena, og med stor betydning for Norges vedkommende, var den økende integreringa i Europa, der EEC-spørsmålet stod sentralt.

VII. 3. Fase II: 1981-1995

Den andre fasen i den aktuelle epoken kom til å bli dominert av høyrebølga, som satte inn helt på tampen av 1970-tallet, og signaliserte en sosialdemokratisk orden i krise. Økonomen Hayek betegna endog sosialdemokratiets velferdsmodell som ”The Road to Ruin,” og den nyliberalismen som han stod for skulle etter hvert komme til å overta hegemoniet i den sosioøkonomiske debatten. Fasen blei generelt sett kjennetegna ved at der blei mindre klasseidentitet blant folk – industriarbeidere kunne like gjerne finne det for godt å stemme Høyre som Arbeiderpartiet, noe som ville ha vært uhørt tidligere i århundret. Medias rolle førte til en sterkt økende personfokusering innen politikken, og det blei vanskeligere å trenge gjennom med grundige sosiale analyser også innen kulturlivet, inkludert forlagsbransjen. Denne personfokuseringa ga seg blant annet også utslag i en veritabel personstrid innen Arbeiderpartiet, og disse markedets år fra tidlig 1980-tall av, med deres tilhørende ideologiske dreining, stilte som antyda overfor blant annet miljøkampen i skyggen. Det var ”jappetid” med nyrike fra aksje- og kredittmarkedet som fikk et økende hegemoni, og den blei ledsaga av en økende kommersialisering på alle fronter.

Riktignok førte Tsjernobyl-ulykka til en viss oppmerksomhet rundt miljøspørsmål i en viss periode, og drivhuseffekten blei satt på agendaen i løpet av disse åra, men miljøbevegelsen fikk ingen varig gjennomslagskraft, ei heller på litteraturutgivelsesfronten. Det fant heller ikke sted noen tilløp til ny radikaliserings innen kulturlivet som følge av at arbeidsledigheten var langt høyere i 1991 enn i 1970, som følge av en internasjonal lavkonjunktur som satte inn fra rundt 1990. Dette bekrefter tesen om at radikale folkebevegelser er på sitt mest kreative i økonomiske oppgangstider, mens de blir tynget ned av hverdagens harde bud i dårlige tider – fokuset blir da dreid over på snevre lønnskrav og kampen for opprettholdelse av levestandarden som har blitt vunnet tidligere. Nyliberalismen førte naturlig nok med seg en økende økonomisk ulikhet blant folk, også i Norge, og sjøl med Arbeiderpartiet i regjeringsposisjon i ulike perioder under denne fasen kunne ikke denne utviklinga forhindres. Også Arbeiderpartiet stod bak en økende privatisering, blant annet av kommunale tjenester, og en oppheving av statlige monopoler. Dessuten kom den såkalte eldrebølgen på dagsorden, og bidro til at det blei satt ytterligere spørsmålstegn ved velferdssamfunnets utsikter. Fasen

kulminerte med folkeavstemninga om EU-medlemskap høsten 1994, og det vil være av interesse å ta rede på om debatten rundt denne ga seg utslag av betydning på forlagsfronten, slik den tydelig gjorde forrige gang spørsmålet var oppe til folkeavstemning i 1974.

På det norske kulturproduksjonsfeltet blei det danna flere nye forlag i denne fasen, som blant annet Spartacus i 1989. Et interessant spørsmål er for øvrig i hvilken grad Willoch-regjeringas kulturpolitikk under kulturminister Lars Roar Langslet influerte på forlagenes utgivelsespolitikk utover på 1980-tallet.

Når det gjelder internasjonale forhold stod Den kalde krigen fremdeles sentralt gjennom mesteparten av 1980-tallet, helt til "kommunismens fall" i øst på tampen av tiåret. Rivninga av Berlin-muren var således en av denne periodens store utenrikspolitiske hendelser, og det samme gjaldt "Glasnost-politikken" som Mikhail Gorbatsjov initierte i den daværende Sovjetunionen. Den første Gulf-krigen i Midt-Østen illustrerte for øvrig at "verdensfreden" fremdeles var et langt stykke unna, noe som fikk en kritisk tenker som Noam Chomsky til å uttale at "Den kalde krigen ikke var slutt -- men at det kun var én deltaker tilbake". Mot slutten av perioden bygget konflikten i det tidligere Jugoslavia seg opp, og skulle komme til å få betydelig oppmerksomhet i den siste fasen.

VII. 4. Fase III: 1996-2014

Den tredje og siste fasen innen den aktuelle epoken var generelt sett prega av en konsolidering av endringene som fant sted mellom den første og andre fasen, det vil si av tendensen til at markedet befesta sitt hegemoni sosioøkonomisk sett. Den representerte også akselereringa av den såkalte "globaliseringa" av verdensøkonomien, med tilhørende tendenser til folkelig og nasjonalistisk motstand mot storkapitalen. Blant viktige utenrikspolitiske hendelser i denne fasen kan nevnes NATOs "Out of Area"-politikk, som langt på vei blei innvia uten særlig motstand, ei heller fra det anti-militaristiske Sosialistisk Venstreparti. Dessuten blei miljøvernet løfta opp på statlig nivå i forbindelse med Kyoto-konferansen i 1997, i forlengelsen av Brundtland-kommisjonen tidlig i tiåret. På denne måten mista miljøbevegelsen noe av sitt grasrotsaspekt, og et spørsmål reiser seg vedrørende hvorvidt dette har gitt seg særlige utslag på litteraturfronten. Når det gjelder kulturproduksjonsfeltet i Norge blei for øvrig eksempelvis Forlaget Manifest danna i 2007, for å utgjøre en betydelig grein av publiseringsvirksomheten til Stiftelsen Manifest (danna i 2003), som et eget

analyseverktøy for den politiske venstresida her i landet, og dessuten med blick på skandinaviske forhold generelt.

Den mest sentrale utenrikspolitiske hendelsen i denne fasen var naturlig nok terrorangrepet på World Trade Center 9/11 2001, og etterspillet som det skulle komme til å få i forbindelse med de USA-ledete invasjonene i Afghanistan og Irak. Foruten disse militære intervensjonene og Natos nye "Out of Area"-strategi, skulle den økende problematikken vedrørende klimaet og global oppvarming få stadig større oppmerksomhet i denne fasen, og endelig bli løfta fram i lyset etter å ha blitt påpekt av økologisk orienterte tenkere helt siden 1960-tallet. Ellers var de interne konfliktene i flere afrikanske land stadig framme i lyset (eksempelvis Sudan og Somalia), og den påfølgende flyktningproblematikken som de førte til skapte debatt om menneskerettigheter så vel som om integrering av innvandrere. For øvrig var den gamle striden mellom israelere og palestinere stadig framme i lyset i denne fasen, slik den hadde vært helt siden opprettelsen av staten Israel i FN-regi rett etter Den andre verdenskrig.

VIII. 1. Dokumentundersøkelse av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser, 1964-2014

I mangel på førstehåndskilder fra Pax Forlag vedrørende lister over samtlige av forlagets utgivelser gjennom den aktuelle femtiårsperioden, som forlaget ikke kunne være behjelpelige med å skaffe meg, blei jeg henvist til Nasjonalbibliotekets lister over disse utgivelsene. Det dreier seg altså her om sekundærkilder, men de ligger på den andre side så tett opp mot primærkilder som det vel er mulig å komme. Listene fra Nasjonalbiblioteket er ryddige, oversiktlige og greie å søke seg fram til med det nye søkesystemet som blei oppretta på tampen av 2015.

I dette kapitlet skal jeg tilstrebe å presentere så tørre data som mulig fra gjennomgangen av utgivelseslistene, og som sagt plassere de enkelte titlene i de tre ulike kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa, (2) generell sakprosa, og (3) skjønnlitteratur. Metoden har vært svært arbeidskrevende, og utallige timer med google-søk har måttet til for å ta rede på hvilke kategorier de enkelte titlene skulle plasseres i. Ved siden av den reint tekstmessige oversikten, som nødvendigvis må få et visst opprampsingspreg, vil jeg her ta i bruk tabeller over både absolutte frekvenser og prosentfordeling for de tre ulike litteraturkategoriernes vedkommende,

tabeller som organiseres i form av femårsperioder. I gjennomgangen av litteraturen vil jeg særlig fokusere på eksempler på den samfunnskritiske sakprosaen, blant annet for å belyse eventuell kontinuitet eller diskontinuitet i forbindelse med Pax Forlags utgivelse av denne kategorien litteratur. Samtidig vil spesielle og avvikende utgivelser trekkes fram, for også å belyse overnevnte problemstilling. Skjønnlitteraturen vil jeg stort sett ikke gå inn på i detalj, men nøye meg med å påpeke enkelttitler som kan være med på å illustrere hvilken rolle denne litteraturkategorien eventuelt kan spille i spenningsforholdet mellom samfunnskritisk og kommersiell litteratur.

I sin tidlige fase konsentrerte Pax Forlag seg om det Bjerkmann kalte ”billigbøker med mening,” med andre ord såkalte ”pocketbøker.” I henhold til Wikipedia er en pocketbok

”... en bok som har myke omslag og er passe stor til å ha i en romslig lomme, derav navnet *pocket* som på engelsk betyr ’lomme.’ Heftede, myke pocketbøker tar mindre plass, veier mindre og er enklere å ta med seg enn tilsvarende bøker som er innbundet. Slike bøker har limfrest rygg, ofte dårligere papir og er derfor billigere å produsere.”

Her følger en statistisk oversikt og kategorisering over samtlige av Pax Forlags utgivelser fra 1964 til 2014.

1964

I debutåret 1964 slo Pax Forlag an tonen med blant annet George Orwells *Kamerat Napoleon* (*Animal Farm*), og bidro med det til å rette et slag mot enhver form for autoritære styreformer, og spesielt mot Sovjetkommunismen. Boka er imidlertid en roman og havner derfor i denne sammenheng utafør kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.” I den kategorien kommer derimot *Norske Fredsinitiativ*, redigert av Johan Galtung, der det legges fram forslag til så vel nedrustning som betraktelige bidrag til overføringer til såkalte utviklingsland. I den samme kategorien plasseres John Gittings *Farvel til Nato*, med sine radikale forsvarspolitiske og anti-militaristiske utspill, og David Horowitz’ *Den kalde krigen; Søkelys på amerikansk utenrikspolitikk*.

1965

I kategorien ”samfunnskritisk sakprosa” dette året finner vi titler som antologien *Kamp uten våpen*, som omhandler ikkevoldsstrategier i forsvarssammenheng. Denne boka var relatert til den pågående debatten rundt verneplikten og mulige alternativer i så henseende. En annen tittel i samme kategori var Gutorm Gjessings *Sosialisme og fred*.

1966

Dette året fikk man blant annet tittelen *Oppdragelse til frihet; Om arbeidsmåten i en Rudolf Steinerskole*, som ville ha havnet i kategorien ”kritisk akademisk litteratur,” dersom en slik kategori hadde vært med i den nærværende undersøkelsen. Dessuten finner vi nok et verk av imperialismekritikeren David Horowitz i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa” i 1966.

1967

Dette året ga Pax blant annet ut den frihetlige pedagogen A. S. Neills *Spørsmål om Summerhill*, som tok for seg publikums syn på og spørsmål om den frihetlige pedagogikkens rolle i utviklinga av kritisk tenkende individer. Boka er her plassert i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa,” da den har brodd mot autoritære styre- og oppdragelsesformer i vid forstand. En annen samfunnskritisk sakprosautgivelse dette året var *Nei vi elsker; Politisk militærneking*.

1968

1968 var året da Det nye venstres ”bibel,” Herbert Marcuses *Det endimensjonale menneske*, kom ut på Pax, og som her åpenbart må plasseres i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa,” kanskje endog som arketype på den litteraturkategorien, med dens basis i kritisk teori slik den blei utvikla av Frankfurterskolens teoretikere, heriblant Marcuse sjøl. Dette året ga Pax også ut verker som Theodore Drapers sterkt imperialismekritiske *Amerikas maktmisbruk; Fra Cuba til Vietnam*, en utgivelse som tydelig markerte linja fra Folkereising mot krig og Tidsskriftet Pax til forlaget med samme navn, og som likeledes synes svært naturlig å plassere i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.”

1969

Dette året ga Pax blant annet ut Daniel Guerins bok *Anarkismen; Fra idé til handling*, og bekrefta med det dette sitt anti-autoritære ståsted på venstresida, denne gangen med en tydelig

samfunnskritisk sakprosatittel. Dessuten kom også Herbert Marcuses *Om frigjøring* ut på norsk dette året, noe som dermed bidro til å dokumentere Frankfurterskolens sterke innflytelse på Pax-redaksjonens medlemmer.

1970

Symptomatisk for de samfunnskritiske verkene fra Pax dette året, som var et desidert toppår for den samfunnskritiske sakprosaen fra dette forlagets side (med 30 av totalt 79 titler i denne kategorien litteratur. Se tabell 1), kan nevnes Jan Carlsens kritikk av privatbilismen i *Trafikkkrigen*, som innevarsla forlagets nye fokus på miljøproblematikken, som lenge hadde levd i skyggen av anti-militarismen og anti-imperialismen. Sistnevnte tema blei for øvrig representert dette året ved Nils Petter Gleditsch' *Krigsstaten Norge*. Noam Chomskys *De nye mandariner; Makt og motstand i USA* var også blant de samfunnskritiske sakprosatitlene fra Pax dette året, da man også begynte å utgi Karl Marx' originalverker på norsk.

Tabell 1. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 1964-70. Absolutte frekvenser og prosentvis fordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1964	5 (35,7)	6 (42,9)	3 (21,4)
1965	15 (29,4)	33 (64,7)	3 (5,9)
1966	7 (11,9)	42 (71,2)	10 (16,9)
1967	15 (23,8)	37 (58,7)	11 (17,5)
1968	11 (22,4)	26 (53,1)	12 (24,5)
1969	12 (18,2)	41 (62,1)	13 (19,7)
1970	30 (43,5)	26 (37,7)	12 (18,8)

I løpet av disse første åra ser vi altså en noe varierende, men jevnt over høy andel av samfunnskritisk sakprosa, ved at den endog nådde utgivelsesmodus i 1970, mens flertallet av titlene kommer inn under kategorien "generell sakprosa." Andelen skjønnlitteratur lå jevnt over på linje med eller litt under andelen samfunnskritisk sakprosa. Ellers så ser vi en jevn økning i det totale antallet utgitte titler.

Tabell 2. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 1964-70.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1964-70	26,7 %	55,9 %	17,4 %

Vi ser altså en klar overvekt når det gjelder generell sakprosa (med sine godt over femti prosent), mens den samfunnskritiske sakprosaen lå på omtrent halvparten av den førstnevnte og skjønnlitteraturen på sin side utgjorde litt under en femdel av utgivelsene.

1971

Paul A. Barans *Monopolkapitalen* utgjorde et av de samfunnskritiske sakprosaverkene fra Pax Forlag i 1971. Det samme gjaldt Theodor Eberts *Ikkevold som kampform for makten nedenfra*, med sitt grasrotpolitiske og antimilitaristiske ståsted, som også var blant gjennomgangstemaene i Hartvig Sætras *Populismen i norsk sosialisme*, som derfor også plasseres i kategorien "samfunnskritisk sakprosa" for dette året, som langt på vei fulgte opp den høye andelen vedrørende denne kategorien fra året i forveien (se tabell 3).

1972

I 1972 fulgte Pax opp sin redaksjonelle dreining i retning av marxismen, blant annet med utgivelsen av den tyske marxisten Karl Korsch' *Marxisme og filosofi*. Dette var da også året da forlagsledelsen i Pax blei lagt om til kollektiv drift, og grunnleggeren Tor Bjerkmann takket av som forlegger for å vie seg til kampen mot norsk EF-medlemskap.

1973

Året etter folkeavstemninga om norsk EF-medlemskap og folkets "nei" ga Pax blant annet ut Hartvig Sætras *Den økopolitiske sosialismen*, Rosa Luxemburgs *Skrifter i utvalg*, og øko-anarkisten Murray Bookchins *Økologi og revolusjon* – alle sammen verker som åpenbart må plasseres i kategorien "samfunnskritisk sakprosa." Foruten disse heller ideologisk orienterte utgivelsene, var også "anti-psykiateren" David Coopers *Familiens død* på utgiverlista det året. Tittelutvalget viste at den marxistiske dreiningen innen den kollektive forlagsledelsen ennå

ikke hadde tatt fullstendig overhånd, og at noe av den tydelige anti-autoritære ånden fra Tor Bjerkmanns forleggertid hang igjen hos ledelsens medlemmer.

1974

Dette året kom blant annet antologien *Sivilmotstand – fra Natoforsvar til ikkevoldskamp* ut på Pax. Det samme gjorde pamfletten *Nei til Atomkraft*, fra Samarbeidsgruppene for natur- og miljøvern, som bidro til å bekrefte forlagets nyvunne posisjonering i forhold til miljøkampen. Samtidig vitna imidlertid utgivelsen av Friedrich Engels' *Filosofiske skrifter* om marxismens tiltakende sterke stilling innen forlagsledelsen. De nevnte verkene er for øvrig alle sammen plassert i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.”

1975

I 1975 ga Pax blant annet ut George Orwells frihetlige, sosialistiske perspektiver på Den spanske borgerkrigen i sin *Hyllest til Katalonia*, mens fokuset på miljøproblematikken blei videre befestet med utgivelsen av Per Kågesons *Sløseriets politiske økonomi* – to titler som her er plassert under samfunnskritisk sakprosa, dog under en viss tvil hva den førstnevnte angår, siden den i første rekke dreier seg om historiske perspektiver. Det som allikevel gjør at jeg plasserer den der, er Orwells tydelige stillingtaken i favør av et frihetlig sosialistisk samfunn på generelt grunnlag.

Tabell 3. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 1971-75. Absolutte frekvenser og prosentvis fordeling (parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1971	24 (38,7)	26 (41,9)	12 (19,4)
1972	13 (24,1)	37 (68,5)	4 (7,4)
1973	15 (30,6)	20 (40,8)	14 (28,6)
1974	10 (22,7)	20 (45,5)	14 (31,8)
1975	11 (22,0)	22 (44,0)	17 (34,0)

I denne femårsperioden ser vi altså tendenser til en nedgang når det gjelder antall samfunnskritiske sakprosaverker, fra et av kronåra (1971) til rundt en femdel av det totale antall utgivelser midt i tiåret. Generelle sakprosautgivelser er den dominerende kategorien gjennom hele denne femårsperioden, mens andelen skjønnlitteratur viser tegn til en liten økning, til opp mot en femdel av det totale antallet titler, fra i overkant av en tidedel ved inngangen til tiåret. I løpet av denne perioden viser det totale antallet titler en tendens til svak nedgang, men på langt nær så dramatisk som den seinere skulle bli.

Tabell 4. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 1971-75.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1971-75	27,6 %	48,4 %	24,0 %

I denne femårsperioden, som altså omfatta omlegginga til kollektiv drift av Pax Forlag, lå andelen samfunnskritisk sakprosa jevnt over på samme nivå som i den foregående perioden fra starten i 1964 til og med 1970. Andelen generell sakprosa gikk noe ned, til litt i underkant av femti prosent, mens andelen skjønnlitteratur økte til bortimot en firedel av det totale antall utgivelser i disse første åra av det kulturradikale 1970-tallet.

1976

Dette året kom nok en utgivelse innafor marxismen, denne gang samlingen av Marx-tekster i *Marx i ett bind*, som i henhold til premissene for kategoriseringa av litteratur i nærværende analyse må plasseres i kategorien "samfunnskritisk sakprosa." For øvrig utmerker dette året seg ved at det var første gang at modus i forlagets utgivelser forflytta seg til skjønnlitteratur – et forvarsel lom hva som skulle finne sted på 1980-tallet.

1977

I 1977 fulgte Pax opp fokuset på miljøspørsmål med utgivelsen av Ivan Illich' *Teknologi for jamvektssamfunnet*. Illich' frihetlige og desentralistiske perspektiver blei imidlertid oppveid av nok en marxistisk utgivelse, nemlig David B. Rjazanovs innføringsbok *Marx og Engels*

(ikke bare) for begynnere – begge disse titlene altså blant den samfunnskritiske sakprosaen som forlaget ga ut dette året.

1978

Den marxistiske betoningen holdt fram dette året, med blant annet utgivelsen av Fernando Claudins *Eurokommunisme og sosialisme*. Dessuten var det fremdeles en vektlegging av feminisme og kvinnekamp, som fulgte opp den sterke satsninga fra Pax Forlags side på denne litteraturtypen i FN's kvinneår, 1975, med utgivelser som Irene Engelstads *Amalie Skram; Kjærlighet og kvinneundertrykking*. Det frihetlige perspektivet var på sin side representert ved utgivelsen av Emma Goldmans *Anarkistiske erindringer*, som sammen med de to førstnevnte er plassert i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.”

1979

I 1979 kom blant annet Kari Enholms *Ført bak lyset; 30 år med NATO* ut, en utgivelse som representerte en videreutvikling av Pax' tradisjonelle anti-militaristiske ståsted. Miljøbevegelsen fikk sitt også dette året, med Andre Gorz' *Økologi og frihet*, som forsøkte å koble moderne miljøtenkning opp mot klassiske marxistiske perspektiver, om enn innen rammene av Det nye venstres ideer. Den radikale sosiologien var også representert, ved nok et verk av kriminologen Thomas Mathisen, *Politikrigen*. Disse tre verkene var således blant titlene som blir plassert i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa” for dette året.

1980

Antallet samfunnskritiske sakprosatitler sank betraktelig dette året (se tabell 5), sammenfallende med at den kollektive ledelsen i Pax blei skrinlagt. Dette året kom det derimot ut en rekke faktabøker om forhåndslagring av atomvåpen i Norge, men ingen av disse kvalifiserer til kategorien ”samfunnskritisk sakprosa” da de ikke representerte noe direkte oppgjør med den samfunnsmessige status quo.

Tabell 5. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 1976-80. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
--	-----------------	-------------------	------------------

	sakprosa		
1976	11 (28,9)	12 (31,6)	15 (39,5)
1977	10 (18,9)	26 (49,1)	17 (32,0)
1978	9 (17,6)	26 (51,0)	16 (31,4)
1979	14 (25,9)	25 (46,3)	15 (27,8)
1980	4 (8,7)	30 (65,2)	12 (26,1)

I denne femårsperioden ligger andelen samfunnskritisk sakprosa stabilt på rundt en tiendedel av det totale antall utgivelser, før den altså synker brått til under en tjuendedel i periodens siste år. Andelen generell sakprosa viser en kraftig stigning fra begynnelsen til slutten av perioden, mens andelen skjønnlitteratur som sagt oppnådde utgivelsesmodus i 1976, og for øvrig lå på mellom i overkant av en tiendedel og i underkant av en femdel av det totale antallet utgitte titler.

Tabell 6. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 1976-80.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1976-80	20,2 %	48,6 %	31,2 %

I forhold til den foregående femårsperioden ser vi her at andelen generell sakprosa ligger på nesten nøyaktig samme nivå (tett oppunder halvparten av det totale antall utgivelser), mens andelen samfunnskritisk sakprosa viser en markant nedgang og kategorien skjønnlitteratur ekspanderes på bekostning av den samfunnskritiske sakprosaens andel. Det er som antyda omleggingsåret fra kollektivt styre til en konvensjonell ledelse av forlaget, 1980, som i særlig grad trekker ned gjennomsnittet for den samfunnskritiske sakprosaens vedkommende i forhold til foregående femårsperiode. Det totale antallet utgivelser lå for øvrig på omtrent samme nivå som i den foregående femårsperioden.

1981

Blant de kritiske verkene dette året kan nevnes det marxismekritiske verket til Andre Gorz, *Farvel til proletariatet*. I og med at Gorz imidlertid plasserte seg i en frihetlig sosialistisk tradisjon, representerte verket samtidig et oppgjør med kapitalismens samfunnsstruktur i den vestlige verden, og må derfor kategoriseres under samfunnskritisk sakprosa. Dette året kom det for øvrig ut flere verker på Pax Forlag som var kritiske til norsk samepolitikk, deriblant Gunnar H. Gjengsets *Ringdans omkring samiske krav*, ei bok som jeg også har funnet det naturlig å plassere i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.” Generelt sett er vi vitne til at antallet titler i denne kategorien stiger betraktelig igjen dette året i forhold til de øvrige kategoriene og sammenlikna med foregående år, som altså var et foreløpig lavmål (se tabell 5 og 7).

1982

I 1982 ga Pax ut Christopher Lasch’ klassiker, *Den narsissistiske kultur*, som representerte en ikke-marxistisk form for samfunnskritisk tenkning overfor det kapitalistiske samfunn. Ellers så kom det blant annet ut et nytt kritisk, sosiologisk verk fra Thomas Mathisen dette året, *Makt og motmakt*. For øvrig kan det nevnes at Mathisens verker ville ha vært naturlige å plassere i kategorien ”kritisk akademisk litteratur,” dersom en slik kategori hadde vært inkludert i den nærværende analysen, men at de i mangel på en slik kategori blir plassert i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa,” ved at de gjennomgående presenterer en negasjon av bestående samfunnsforhold og legger fram alternative organiseringsmåter når det gjelder sentrale samfunnsinstitusjoner, spesielt innenfor det juridiske feltet.

1983

Dette året ga Pax ut tre av sin langvarige men nå avdøde nære forfattervenn, Jens Bjørneboes essaysamlinger, deriblant *Norge mitt Norge* og *Politi og anarki*. Året var for øvrig prega av drastiske nedskjæringer og nedbemanninger hos forlaget, noe som blant annet ga seg utslag i en reduksjon av det totale antall titler som blei gitt ut. Prosentandelen for samfunnskritisk sakprosa var imidlertid fremdeles forholdsvis høy dette året, i en kortvarig overgangsfase før denne andelen sank på ny (se tabell 7).

1984

Det totale antallet titler sank ytterligere dette året, og det var forholdsvis få utgivelser innen kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.” En av dem var imidlertid Joan Didions imperialismekritiske *Salvador*.

1985

I 1985 gikk nok en gang det totale antallet utgivelser ned. Det blei for første gang i Pax Forlags historie oppsiktsvekkende nok ikke utgitt noen titler som i denne analysen kvalifiserer til å innlemmes i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa,” slik den her er definert. For øvrig blei det utgitt nøyaktig like mange skjønnlitterære titler som generelle sakprosatitler.

Tabell 7. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 1981-1985. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1981	16 (30,8)	25 (48,1)	11 (21,1)
1982	5 (11,1)	26 (57,8)	14 (31,1)
1983	6 (20,7)	16 (55,2)	7 (24,1)
1984	2 (8,0)	15 (60,0)	8 (32,0)
1985	0 (0,0)	6 (50,0)	6 (50,0)

Vi ser her at i løpet av denne femårsperioden så synker det totale antallet utgivelser fra Pax betraktelig, slik av forlaget så vidt kun opprettholder en helt marginal eksistens innen 1985, med totalt 12 titler. En parallell prosess er at andelen samfunnskritisk sakprosa går voldsomt ned i løpet av disse fem åra, fra bortimot en tredel av det totale antallet utgivelser i 1981, til oppsiktsvekkende ingen overhodet i 1985 – altså i jappetidas glansperiode. Andelen generell sakprosa er derimot jevnt over svært høy, med stort sett godt i overkant av halvparten av det totale antallet utgivelser, mens andelen skjønnlitteratur viser en jevn stigning, inntil det plutselig skyter i været og kommer på høyde med andelen generell sakprosa i svartåret for den samfunnskritiske sakprosaen.

Tabell 8. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 1981-85.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1981-85	16 %	54,2 %	29,8 %

I denne femårsperioden ser vi at andelen samfunnskritisk sakprosa fortsetter nedgangen fra slutten av 1970-tallet, og at det primært er den generelle sakprosaen som skor seg på nedprioriteringa av den førstnevnte litteraturkategorien, med godt over halvparten av det totale antallet titler. Svartåret 1985 for den samfunnskritiske sakprosaens vedkommende bidrar sjølsagt til å dra snittet i denne perioden betydelig ned, men dette oppveies langt på vei av det høye antallet titler i denne kategorien i periodens første år. Andelen skjønnlitteratur viser en stor grad av stabilitet i forhold til foregående femårsperiode, og blir liggende på litt under en tredel av det totale antallet utgitte titler.

1986

Det totale antallet utgitte titler fra Pax var fremdeles lavt i dette året, men i 1986 var den samfunnskritiske sakprosaen igjen representert, med blant annet en tittel som *Forslag til forandring; 36 kjerringråd i en argumentativ metalog om opprør*. For øvrig flytta utgivelsesmodusen seg i dette året over på kategorien "skjønnlitteratur."

1987

Det totale antallet utgivelser lå fremdeles lavt dette året, med få utgivelser innen kategorien "samfunnskritisk sakprosa." En av dem var imidlertid Thomas Mathisens kritiske jus i *Kan fengsel forsvarer? En annen var Leve kommunen! ?; Kritisk blick på kommunene mot år 2000*. For øvrig lå modus fremdeles på skjønnlitteratur (se tabell 9), nå med enda klarere margin enn året i forveien.

1988

Ingen større endring i det totale antallet utgivelser fra Pax Forlag dette året. Modus forflytta seg for øvrig tilbake til generell sakprosa. Det blei heller ikke i 1988 utgitt noen titler i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.”

1989

I 1989 fant det endelig sted en svak økning i det totale antallet titler som Pax fant det forsvarlig å utgi. Den samfunnskritiske sakprosaen var på ny representert, med blant annet en tittel som Annick Prieurs *Å sette pris på kvinnen; menn som kjøper sex*. En annen var Koigi wa Wamweres kritiske blikk på det kenyanske samfunnet, i boka *Kenya, selvstyre uten frihet*.

1990

I dette året lå det totale antallet titler omtrent på samme nivå som foregående år, men på ny ingen titler i kategorien ”samfunnskritisk sakprosa.” Det var ellers omtrent like mange utgivelser i de to øvrige kategoriene.

Tabell 9. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 1986-90. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1986	3 (16,7)	7 (38,9)	8 (44,4)
1987	3 (16,7)	5 (27,8)	10 (55,5)
1988	0 (0,0)	15 (62,5)	9 (37,5)
1989	4 (11,4)	17 (48,6)	14 (40,0)
1990	0 (0,0)	16 (53,3)	14 (46,7)

I åra mellom 1986 og 1990 er hovedtendensen at den samfunnskritiske sakprosaen er i ferd med å fases helt ut, om enn med noen variasjoner fra år til år og opp i mot en andel på en femdel i de to første åra av perioden. I de samme åra lå utgivelsesmodus for øvrig på kategorien ”skjønnlitteratur,” og de to kategoriene ”generell sakprosa” og ”skjønnlitteratur”

fulgte hverandre tett mer eller mindre i løpet av hele perioden, med unntak av året 1988, da andelen generell sakprosa var bortimot dobbelt så stor som andelen skjønnlitteratur.

Tabell 10. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategorien i perioden 1986-1990

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1986-90	9 %	46,4 %	44,6 %

I løpet av femårsperioden 1986-90 er vi vitne til nesten en halvering av den samfunnskritiske sakprosaens andel av det totale antallet utgivelser i forhold til foregående femårsperiode. For den generelle sakprosaens vedkommende blei det en liten nedgang i forhold til foregående fem år, mens skjønnlitteraturens andel steg markant og kom nesten opp på høyde med sakprosaandelen. Mot slutten av denne perioden begynte også det totale antallet utgivelser å øke, etter den svært labre perioden tidligere på 1980-tallet.

1991

Dette året lå det totale antallet titler omtrent på samme nivå som året i forveien. Den samfunnskritiske sakprosaen var representert ved et kritisk blikk på og oppgjør med overgrep mot barn, i Bjørg Stenfeltskogs *Vår barndoms beske vin*. Dessuten kom Pax i dette året med en nyutgivelse av Karl Marx' skrifter om den materialistiske historieoppfatning, som jeg også finner det naturlig å plassere i kategorien "samfunnskritisk sakprosa."

1992

I 1992 var man vitne til en økning i antall utgitte titler fra Pax Forlag. Den samfunnskritiske sakprosaen var blant annet representert ved et nytt verk av Thomas Mathisen, samt Eduardo Galeanos *Latinamerikas åpne årer*, som la an et kritisk blikk på kulturimperialismen i verdensdelen fra USAs side. Dessuten kom det ut nok et Marx-verk, *Det beste av Karl Marx; tekster i utvalg*.

1993

Dette året ga Pax ut omtrent like mange titler som året i forveien. Blant de samfunnskritiske utgivelsene dette året var en nyutgivelse av A. S. Neills *Summerhill; radikal*

barneoppdragelse, og nye opplag av Jens Bjørneboes essaysamlinger *Norge mitt Norge* og *Politi og anarki*. Samtidig kan man ane en dreining i forlagets utgivelsespolitikk blant annet i form av utgivelser som Nietzsches *Tragediens fødsel* og Guttorm Fløistads *Heidegger; en innføring i hans filosofi*.

1994

I 1994 var den samfunnskritiske sakprosaen representert ved en samling tekster med tittelen *Feminismens klassikere*, i tillegg til Johan Galtungs *Gandhis politiske etikk*. Dette året fant det ellers sted en svak økning i det totale antallet titler fra Pax Forlag. (Se tabell 11.)

1995

Dette året var det på ny en økning i det totale antallet titler, samtidig som den samfunnskritiske sakprosaen var representert ved et nytt opplag av Thomas Mathisens *Kan fengsel forsvares?*

Tabell 11. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 1991-95. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1991	5 (18,5)	10 (37,0)	12 (44,5)
1992	4 (8,7)	23 (50,0)	19 (41,3)
1993	6 (11,5)	27 (51,9)	19 (36,6)
1994	3 (5,2)	35 (60,3)	20 (34,5)
1995	4 (5,2)	41 (53,2)	32 (41,6)

I løpet av de fem åra 1991-95 ser vi at andelen samfunnskritisk sakprosa er varierende, men at den hele tida er representert. Utgivelsesmodusen ligger fremdeles jevnt over på generell sakprosa, med unntak av året 1991. Andelen skjønnlitteratur viser på sin side tegn til å holde seg på et stabilt høyt nivå, og det totale antallet utgivelser fra Pax Forlag viste en stigende tendens sammenlikna med den foregående femårsperioden.

Tabell 12. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 1991-95.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1991-95	10,0 %	50,4 %	39,6 %

Det er en høy grad av stabilitet i forhold til utgivelsespolitikken i foregående femårsperiode som preger åra 1991-95. Den mest markante endringen i så måte er tendensen til at andelen generell sakprosa øker med noen få prosent, mens andelen skjønnlitteratur går tilsvarende ned. For den samfunnskritiske sakprosaens vedkommende ser vi en økning i andelen på 1 % fra den foregående femårsperioden.

1996

I 1996 ga Pax ut omtrent samme totale antall utgivelser som året i forveien. Blant de samfunnskritiske sakprosatitlene dette året finner vi Christopher Lasch' *Elitenes opprør og sviket mot demokratiet* og Jens Bjørneboes *Samlede essays*. Dessuten kom Pierre Bourdieus bok *Symbolisk makt* ut dette året. Ellers så utmerket dette utgivelsesåret seg ved at modus i tydeligere grad enn tidligere lå på generell sakprosa, med godt over halvparten av det totale antallet utgitte titler fra Pax. (Se tabell 13.)

1997

Dette året har jeg registrert en svak økning i det totale antallet titler i forhold til året i forveien. Blant de kritiske titlene dette året var økofilosofen Peter Wessel Zapffes *Kulturelt nødverge*. For øvrig lå utgivelsesmodusen i enda tydeligere grad på generell sakprosa enn foregående år. (Se tabell 13.)

1998

I 1998 ga Pax ut omtrent det samme totale antallet titler som året i forveien. 1998 utmerka seg for øvrig som et år da det atter en gang ikke blei utgitt noen som helst titler i kategorien "samfunnskritisk sakprosa" fra Pax Forlags side. Ellers kan man merke seg at utgivelsesmodus fremdeles lå klart på generell sakprosa. (Se tabell 13.)

1999

Dette året ga Pax ut omtrent samme totale antall titler som det foregående år. Den kritiske litteraturen var på ny representert, ved blant andre George Soros' *Den globale kapitalisme i krise*; *Trusselen mot det åpne samfunn*, og Pierre Bourdieus *Meditasjoner*. For øvrig lå utgivelsesmodus i enda tydeligere grad enn i det foregående år på generell sakprosa, med blant annet en rekke utgivelser om filmteori.

2000

Det totale antallet utgivelser fra Pax Forlag i det man runda tusenårsskiftet gikk betraktelig ned dette året. Den samfunnskritiske sakprosaen var imidlertid representert ved blant andre Thomas Mathisens *Siste ord er ikke sagt*; *Schengen og globaliseringen av kontroll*, og et verk som var sterkt kritisk til Natos nye såkalte "Out of Area"-strategi, nemlig *NATOs nye strategikonsept*. For øvrig lå utgivelsesmodus klart på generell sakprosa.

Tabell 13. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 1996-2000. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1996	6 (7,7)	51 (65,4)	21 (26,9)
1997	2 (2,4)	62 (72,9)	21 (24,7)
1998	0 (0,0)	50 (61,0)	32 (39,0)
1999	3 (3,4)	64 (69,7)	24 (27,9)
2000	3 (4,5)	44 (66,7)	19 (28,8)

I femårsperioden 1996-2000 ser vi en forholdsvis høy grad av stabilitet og en tendens til kun små svingninger fra år til år for de ulike litteraturkategoriens vedkommende. Blant momentene som er verdt å merke seg er imidlertid at utgivelsesmodusen for den generelle sakprosaens vedkommende når så høyt som til bortimot tre firedeler av det totale antallet utgivelser fra Pax i 1997. Ellers viser antallet skjønnlitterære verker en svak nedgang i det man runder tusenårsskiftet. Det totale antallet utgivelser stiger innledningsvis i denne

femårsperioden sammenlikna med den foregående, for så å synke betraktelig igjen mot slutten av perioden.

Tabell 14. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 1996-2000.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1996-2000	3,6 %	67,4 %	29,0 %

Dersom man tar en titt på utviklingstendensen fra femårsperioden 1991-1995 til femårsperioden 1996-2000, ser man at andelen samfunnskritisk sakprosa går betraktelig ned i den sistnevnte perioden. Et annet moment som peker seg ut, er at andelen generell sakprosa øker like betraktelig fra den ene perioden til den andre, mens andelen skjønnlitteratur går tilbake med omtrent 10 % fra den ene perioden til den andre. Det totale antallet utgivelser stiger dessuten noe i den siste perioden.

2001

I 2001 ga Pax ut omtrent samme antall titler som året i forveien. Blant de samfunnskritiske prosatitlene dette året var Ottar Brox' *Vår felles eiendom*; *Tar vi vare på allemannsretten?* Og Bim Chinells *Attac*; *Grasrotas opprør mot markedet*. Utgivelsesmodus var omtrent den samme som foregående år. (Se tabell 13 og 15.)

2002

Dette året presterte Pax en ganske kraftig økning i det totale antallet titler sammenlikna med året i forveien. Den samfunnskritiske sakprosaen var på ny representert, denne gang ved verker som blant andre Scott Ritters anti-imperialistiske *Krigen mot Irak*; *Hva Bush ikke vil at vi skal vite*. I 2002 lå utgivelsesmodus i enda sterkere grad på generell sakprosa enn året i forveien. (Se tabell 15.)

2003

I 2003 ser vi en svak økning i det totale antall titler fra Pax i forhold til foregående år. Blant dette årets samfunnskritiske sakprosa var Knut Gunnar Nustads *Gavens makt*; *Norsk*

utviklingshjelp som formynderskap, og nok et imperialismekritisk verk, Norman Mailers *Hvorfor er vi i krig?*

2004

Dette året fant det sted en svak nedgang i det totale antallet titler utgitt av Pax. Even Lynnes *Direkte demokrati* var imidlertid blant de samfunnskritiske sakprosatitlene dette året.

2005

I 2005 ga Pax ut omtrent det samme totale antall titler som året i forveien. Den samfunnskritiske sakprosaen var representert ved blant andre George Apenes' *Fra tillit til kontroll; Tolv samtaler om politikk, teknologi og personvern*. Ellers ser man dette året på ny tendenser til en ny profil i Pax Forlags utgivelsespolitikk, med blant annet et trebindsverk om Norsk Hydros historie.

Tabell 15. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 2001-05. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
2001	2 (3,2)	41 (66,1)	19 (30,7)
2002	3 (3,2)	62 (66,7)	28 (30,1)
2003	6 (5,8)	68 (65,4)	30 (28,8)
2004	1 (1,2)	53 (61,6)	32 (37,3)
2005	2 (2,5)	41 (51,9)	36 (45,6)

I åra mellom 2001 og 2005 ser vi, i likhet med i foregående femårsperiode, en høy grad av stabilitet i fordelinga av titlene mellom de tre ulike kategoriene. Det man imidlertid særlig kan merke seg er at andelen samfunnskritisk sakprosa viser en synkende tendens mot slutten av perioden, og det samme gjør andelen generell sakprosa, mens andelen skjønnlitteratur viser en tilsvarende stigende tendens.

Tabell 16. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 2001-05.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
2001-05	3,2 %	62,4 %	34,4 %

Det er som vi ser små forskjeller i andelen litteratur i de tre ulike kategoriene i åra 2001-05 i forhold til den foregående femårsperioden. Det totale antallet utgitte titler viser imidlertid først en svak stigning, for så å stabilisere seg eller gå noe ned.

2006

I 2006 fant det sted en nokså sterk økning i det totale antall titler. Nina Dessaus kritiske blikk på miljøproblematikken i *Den globale oppvarmingen* representerte den samfunnskritiske sakprosaen dette året. Det samme gjorde Theodor W. Adornos *Minima Moralia*, en av Frankfurterskolens klassikere, som nå blei utgitt på norsk mer enn femti år etter at originalen kom ut. Samtidig utga Pax en hel serie med verker under benevnelsen ”demokratisk konservatisme, som på den annen side kan peke i retning av en høyredreining innen forlagets utgivelsespolitikk.

2007

Dette året var det plutselig en kraftig tilbakegang i det totale antallet titler fra Pax Forlag, hvis høye antall utgivelser året i forveien langt på vei skyldtes den nevnte omfattende serien ”demokratisk konservatisme.” (Se tabell 15 og 17). Den samfunnskritiske sakprosaen var dette året imidlertid på sin side representert ved Rüdiger Safranskis *Hvor mye globalisering tåler mennesket?* Samtidig blei imidlertid den tilsynelatende høyredreininga befestet med utgivelsen av en av konservatismens klassikere, Edmund Burkes *Betraktninger over revolusjonen i Frankrike*.

2008

Det totale antallet utgivelser fra Pax Forlag gikk ytterligere ned dette året. Den samfunnskritiske sakprosaen var representert ved reformforslagene som økonomen Joseph E. Stiglitz legger fram i sin bok *Globalisering som virker*. (Stiglitz mottok i 2001 nobelprisen i

samfunnsøkonomi.) Det kan for øvrig nevnes at utgivelsesmodusen hos Pax forlaget har ligget klart på generell sakprosa helt siden 1991.

2009

I 2009 ga Pax ut omtrent det samme totale antallet titler som det foregående år. Nok en gang falt den samfunnskritiske sakprosaen helt ut av forlagets utgivelsesliste. (Se tabell 17.)

2010

Dette året framviser en økning i det totale antallet utgivelser fra Pax. Blant de samfunnskritiske sakprosatitlene dette året var Frode Fanebusts *Selvbedraget; Norge og klimakrisen*. Utgivelsesmodus lå i enda større grad enn i de foregående åra på generell sakprosa.

Tabell 17. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 2006-10. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
2006	3 (2,7)	69 (61,6)	40 (35,7)
2007	5 (6,0)	58 (70,0)	20 (24,0)
2008	2 (2,9)	51 (72,9)	17 (24,2)
2009	0 (0,0)	47 (69,1)	21 (30,9)
2010	4 (5,1)	68 (87,2)	5 (7,7)

I femårsperioden 2006-10 ser man visse svingninger hva den samfunnskritiske sakprosaens posisjon innen det totale antallet utgivelser angår, men dens andel har nå sunket til under et gjennomsnitt på en tjuendedel i disse årene. Dette nivået lå den for øvrig også på i de to foregående femårsperiodene. Ellers ser vi at utgivelsesmodus ligger soleklart på generell sakprosa gjennom hele perioden, med en topp på nesten ni tideler i 2010, mens skjønnlitteraturen legger beslag på mellom ca. en tjuendedel og ca. en tredel gjennom denne perioden. Det totale antallet utgivelser lå gjennomgående litt høyere enn i foregående femårsperiode.

Tabell 18. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 2006-10.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
2006-10	3,4 %	72,2 %	24,4 %

Det er kun små variasjoner å spore i fordelingen av antallet utgivelser mellom de tre litteraturkategoriene i femårsperioden 2006-10 sammenlikna med den foregående femårsperioden. Det eneste man merker seg er en økning på 10 % for den generelle sakprosaens vedkommende, noe som går på bekostning av skjønnlitteraturens andel, i og med at andelen samfunnskritisk sakprosa ligger nærmest helt på stedet hvil.

2011

I 2011 fant det sted en svak nedgang i det totale antallet utgivelser fra Pax. Den tilsynelatende høyredreininga innen forlagets utgivelsespolitikk opprettholdes dette året med en utgivelse som Lars Roar Langslets *Konservatisme på norsk*. Den kritiske litteraturen var imidlertid også representert, blant annet ved Henry David Thoreaus *Sivil ulydighet og andre politiske tekster*.

2012

Dette året ga Pax ut omtrent samme totale antall titler som året i forveien. En eneste samfunnskritisk sakprosatittel blei utgitt i 2012, nærmere bestemt nyutgivelsen av utdraget fra Hannah Arendts *The Human Condition*, som på norsk fikk (den latinske) tittelen *Vita Activa*.

2013

I 2013 kan man merke seg en viss økning i det totale antallet titler fra Pax sammenlikna med året i forveien. Den samfunnskritiske sakprosaen var representert blant annet ved Irina Lees *Shoppingfri; Et år med kjøpestopp*. Utgivelsesmodus lå for øvrig enda klarere på generell sakprosa enn i de foregående åra. (Se tabell 19.)

2014

I jubileumsåret for Pax Forlag i 2014 var man vitne til en ytterligere økning i det totale antallet utgivelser fra forlaget. Som en ny manifestasjon på den stadig tydeligere høyredreiningen innen utgivelsespolitikken, og forlagets bevegelse bort fra samfunnskritisk sakprosa, ga Pax dette året ut boka *Strategisk samspill*, et verk om Kongsberg våpenfabrikks historie i tre bind. Jubileumsåret blei for øvrig også markert med den behørig omtalte *Pax Forlag, 1964-2014. En bedrift*, av Kim G. Helsvig. I kategorien "samfunnskritisk sakprosa" blei det imidlertid i dette jubileumsåret ikke utgitt noen som helst titler. Derimot blei det utgitt en lang rekke titler i serien "Næringsliv og historie," som i seg sjøl er et tegn på at Pax Forlag i økende grad har blitt stuevarme i den konvensjonelle norske bokbransjen, og brutt radikalt med sin opprinnelse som forkjemper for den samfunnskritiske sakprosaen eller "billigbøkene med mening," som forlagets grunnlegger, Tor Bjerkmann, valgte å kalle den.

Tabell 19. Antall titler i kategoriene (1) samfunnskritisk sakprosa; (2) generell sakprosa; og (3) skjønnlitteratur for hvert enkelt av åra 2011-14. Absolutte frekvenser og prosentfordeling (i parentes).

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
2011	3 (4,0)	52 (69,3)	20 (26,7)
2012	1 (1,4)	50 (70,4)	20 (28,2)
2013	1 (1,2)	66 (77,6)	18 (21,2)
2014	0 (0,0)	79 (78,2)	22 (21,8)

I de siste fire åra av Pax Forlags utgivelseshistorie som gjennomgås i denne analysen, finner det sted enkelte svingninger i alle de tre litteraturkategoriene. Den nedadgående tendensen er imidlertid klar for den samfunnskritiske sakprosaens vedkommende, mens andelen generell sakprosa stiger mot slutten av perioden, på bekostning av både den førstnevnte og skjønnlitteraturen. Det totale antallet utgivelser fra Pax i disse åra viser en svakt stigende tendens.

Tabell 20. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i perioden 2011-14.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
2011-14	1,5 %	73,6 %	24,4 %

Det man først og fremst legger merke til i disse siste åra av den femtiårsperioden som den nærværende analysen dekker, er at den samfunnskritiske sakprosaen blir nærmest fullstendig fasa ut, ved at dens andel blir mer enn halvert i forhold til de to-tre foregående femårsperiodene, der den allerede var kraftig redusert sammenlikna med dens glansdager på 1960- og 70-tallet. For øvrig er det marginale endringer å spore for de to andre litteraturkategoriene i forhold til foregående periode. (Se tabell 21.)

Tabell 21. Gjennomsnittlig prosentfordeling mellom de tre litteraturkategoriene i de tre fasene 1964-80, 1981-95, og 1996-2014.

	Samfunnskritisk sakprosa	Generell sakprosa	Skjønnlitteratur
1964-1980	25,0 %	51,0 %	24,0 %
1981-1995	11	50,0 %	38,3 %
1996-2014	2,8 %	68,9 %	28,3 %

Ut i fra tabell 21 ser vi et tydelig utviklingsmønster i utgivelsespolitikken hos Pax Forlag, der andelen samfunnskritisk sakprosa blir mer enn halvert fra fase 1 til fase 2, mens den i fase 3 bare er en brøkdel av i foregående fase. Den generelle sakprosaens andel øker derimot betraktelig i siste fase, mens den var nærmest helt stabil fra fase 1 til fase 2. Når det gjelder skjønnlitteraturen så blei den forbigått av den samfunnskritiske sakprosaen i fase 1, mens den inntok en klar andreplass i fase 2 og fase 3, om enn fra litt under til litt over halvparten av den andelen som den generelle sakprosaen utgjorde.

VIII. 2. Tolking av data fra dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser, 1964-2014

Den kvantitativt orienterte dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser i perioden 1964-2014 viser en solid progresjon når det gjelder det totale antall titler fra forlaget fra oppstarten i 1964 (14 titler) til og med 1970 (64 titler). Det er i denne forbindelse ingen tvil om at forlagets knappe startkapital og vanskelige økonomiske stilling i denne første perioden i stor grad blei kompensert for ved at forlagsledelsen, og særlig Tor Bjerkmann, anstrengte seg til det ytterste for å dra nytte av den *sosiale* kapitalen (jf. Bourdieu) til forlagets medarbeidere i deres nære bånd til så vel studentmiljøet generelt som til medlemmer av ulike organisasjoner på venstresida i Norge, slik som for eksempel Folkereising mot krig (FMK). Denne sosiale kapitalen blei så konvertert til økonomisk kapital ved hjelp av forlagsledelsens direkte henvendelser til studenter og organisasjonsmedlemmer, i form av forespørsler om å tegne abonnementer på forlagets utgivelser, involvere seg i aksjeutvidelseskampanjer, etc.

I de påfølgende åra, rett forut for og i det umiddelbare kjølvannet av omlegginga til kollektiv drift av forlaget, sank det totale antallet utgivelser fra 62 i 1971 til 50 i 1975, men det må like fullt sies å ha ligget på et forholdsvis høyt nivå sett i lys av forlagets uortodokse preg og trange økonomiske rammer. I denne perioden kunne man fremdeles dra veksler på de forlagsansattes sosiale kapital i forhold til potensielle kjøpere av forlagets bøker, men en mulig forklaring på den svake nedgangen i det totale antallet titler i denne fasen kan være den ideologiske dreininga som fant sted innen forlagsledelsen i disse åra, nærmere bestemt bort fra breie grasrotbevegelser og i økende grad i retning av smalere marxistiske miljøer blant studenter og politiske aktivister. Dette momentet vil jeg komme nærmere tilbake til nedenfor.

Gjennom de radikale 1970-åras siste fase lå det totale antallet utgivelser fra Pax omtrent på samme nivå som i de første åra etter omlegginga til kollektiv drift (med blant annet 48 titler i 1975), før man i 1980 så kan registrere en svak nedgang (42 titler). Det sistnevnte tallet kan det være naturlig å se i sammenheng med turbulensen rundt forlagsdrifta dette året, da man valgte å gå bort fra den kollektive driftsformen og i stedet begi seg inn på en konvensjonell styreform.

Ved inngangen til 1980-åras politiske høyrebølge, jappetid og økende neoliberalistiske ideologiske dominans innen så vel det politiske klimaet generelt som innen studentmiljøene spesielt, sank det totale antallet utgivelser fra Pax dramatisk fra 1983 av (29 titler), noe som

også må ses i sammenheng med den kraftige reduksjonen av forlagets arbeidsstokk som fant sted rett forut for dette utgivelsesåret. I det økonomiske kriseåret for forlaget i 1985 var man sågar helt nede i 12 utgivelser totalt sett. Spørsmålet mange, inkludert forlagsledelsen sjøl, da stilte seg var om Pax Forlag i det hele tatt ville overleve?

Mot alle odds, kan man si, makta imidlertid Pax Forlag på ny å ekspandere sitt totale antall utgivelser mot slutten av 1980-åra, slik at man i 1990 var oppe i 40. Spørsmålet som umiddelbart melder seg sett i lys av denne kulturanalysens sentrale problemstillinger, er hva slags utgivelsespolitikk Pax Forlag opererte med for å komme opp i dette antallet i et antagonistisk politisk klima, noe jeg skal forsøke å belyse nedenfor.

Utover på 1990-tallet foregikk det en jevn ekspansjon av forlagets totale antall utgivelser år for år, slik at man faktisk nådde sitt høyeste totale utgivelsesantall noensinne i 1995, med 77 titler. Dette tallet fortsatte så å stige så vidt det var til og med 1999 (89 titler), før man opplevde en ny reduksjon i forlagets litteraturproduksjon i 2000, da man var nede i 66 titler. Men Pax Forlag hadde like fullt klart å befestet sin posisjon på det norske kulturproduksjonsfeltet, endog uten den sterke tilgangen på sosial kapital som man hadde hatt på 1960- og 70-tallet. Hvilke faktorer var det vedrørende forlagets utgivelsespolitikk som bidro til denne befestede stillingen?

I 2003 nådde Pax Forlag en ny kvantitetsmessig topp, med sine 104 utgivelser, før det totale antallet utgivelser sank igjen til 79 i 2005. Året 2006 representerte på den annen side et nytt rekordtall for det totale antallet utgivelser, med sine 112 titler, men forlaget makta ikke å holde utgivelsesintensiteten på dette nivået, slik at man allerede året etter var nede igjen i 83 titler. På det nivået blei forlaget så liggende en del år, før man i jubileumsåret 2014 ”slo på stortromma” med 101 titler.

Disse tallene viser altså markerte svingninger gjennom de ulike fasene av den aktuelle femtiårsperioden, men man kan like fullt samla sett se en økning i det totale antallet utgivelser fra Pax Forlag fra 1960- 70-åra og fram til vår egen samtid, til tross for at forlaget i løpet av disse tiåra mista det aller meste av sin sosiale kapital i forhold til studentmiljøene og politiske organisasjoner. Hvilken utgivelsespolitikk lå til grunn for og blei stilt opp mot disse svingningene og utviklingstendensene?

Det mest i øyenfallende momentet når man kaster et første blikk på de nakne tallene som framkommer av dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags

utgivelser i åra 1964-2014, er at forlagets opprinnelige fokus på å utgi samfunnskritisk sakprosa – et fokus som man stort sett ivaretok og mer eller mindre beholdt gjennom de første 20 åra av forlagsdriften, gjennom ulike omveltninger innen forlagsdriften som overgang til kollektivt styre og dernest avskaffelsen av det – var forsvunnet fullstendig innen man nådde jubileumsåret 2014. Det at man i det året Pax skulle feire sitt femtiårsjubileum ikke via samfunnskritisk sakprosa, slik den er definert i den nærværende analysen, noen som helst oppmerksomhet (0 titler i denne litteraturkategorien dette året), får stå som svært symptomatisk for den totale omkalfatringa av forlagets identitet og dets tilhørende utgivelsespolitikk. Andelen samfunnskritisk sakprosa hadde som nevnt holdt seg på et jevnt over høyt nivå gjennom hele 1960- og 70-tallet, for så å oppleve ”0-år” fra ut på 1980-tallet av.

Et annet diskontinuitetsmoment som det innsamla tallmaterialet tydelig viser, er at andelen skjønnlitteratur på forlagets utgivelseslister begynte å stige utover på 1970-tallet, fra å ha vært nede i mellom i underkant av en tjuendedel av det totale antallet utgivelser i 1965 og en drøy tiendedel i 1970, til godt over en tredel i 1976. I det økonomisk kriseåret for forlaget i 1985, var andelen skjønnlitteratur helt oppe i 50 % (!), et år da man for øvrig var vitne til at kategorien samfunnskritisk sakprosa ikke var representert på forlagets utgivelsesliste i det hele tatt, og disse forholda er det nærliggende å tolke som et utslag av en bevisst strategi fra Pax-ledelsen side for å oppnå størst mulig inntjening per utgitt tittel det året. Denne oppsiktsvekkende høye andelen skjønnlitteratur, fra et forlag som i sin opprinnelige formålsparagraf la hovedvekta på sakprosa ”med mening” (Bjerkmann), blei deretter opprettholdt gjennom resten av 1980-tallet, noe som således vitner om en klar omlegging av forlagets utgivelsespolitikk i denne neoliberalistisk dominerte fasen, som vi her kan kalle *postmoderniteten*.

Et spørsmål som melder seg er i hvilken grad Willoch-regjeringas kulturpolitikk under den ”liberal-konservative” kulturministeren Lars Roar Langslet medførte endringer i retning av kommersialisering og høyredreining av Pax Forlags utgivelsespolitikk fra det tidlige 1980-tallet av. Det er i hvert fall heva over tvil at denne perioden var prega av et forsterka press på forlagene, og også Pax, i forhold til å følge reine markedsmekanismer innen sin forlagsdrift. På den annen side kan det innvendes at dersom Pax skulle ha forblitt tro mot sin mothegemoniske posisjon, som var tydelig helt fra starten av i 1964 og gjennom mesteparten av 1970-tallet, så ville man ha stått i mot et slikt press, om ikke annet av reint ideologiske grunner.

Dersom man leter etter tegn på kontinuitet innen forlagets utgivelsespolitikk, finner man en sådan først og fremst når det gjelder den forholdsvis stabile andelen som generell sakprosa innehadde blant dets totale antall utgivelser fra år til år, med en tendens til økning fra 51 % i den første fasen (1964-80), til 69 % i perioden 1996-2014. (Se tabell 21). Men også her finnes det unntaksmessige år, som for eksempel lavmålet for andelen generell sakprosa sitt vedkommende i 1987 (27,8 %), et år da andelen skjønnlitteratur for øvrig var helt oppe i 55,5 %, og toppåret for den førstnevnte litteraturkategorien i 2014, da dens andel nådde helt opp i 78,2 %.

Som antyda stod den samfunnskritiske sakprosaen meget sterkt når det gjelder Pax Forlags utgivelsespolitikk fra starten av i 1964, med 35,7 % andel av det totale antallet utgivelser i debutåret. Andelen svingte riktignok betraktelig i løpet av andre halvdel av 1960-tallet, og var endog helt nede i 11,9 % i 1966, før den nådde toppunktet i 1970 og 1971. Det er liten tvil om at radikaliserings av studentmiljøene over hele Europa, og også i øvrige deler av verden, i kjølvannet av student- og arbeideropprøret i Paris i 1968, både bidro til denne radikaliserings og den tilsvarende økte orienteringa mot samfunnskritisk sakprosa innen Pax Forlags utgivelsespolitikk i disse åra. I samme retning bidro sjølsagt den breie og til dels svært radikale folkebevegelsen mot norsk EF-medlemskap i forkant av folkeavstemninga i 1972, som var tett forbundet med ”den grønne bølgen” og anti-sentralistiske strømninger i befolkningen – spesielt på Vestlandet og i Nord-Norge.

Studenter som var inne i sin mest søkende periode på dette tidspunktet, hadde gjennomgående fått sin *habitus* (jf. Bourdieu) forma av den voksende motkulturelle bevegelsen, og den tungtveiende innvirkninga fra den enkelte radikale students *habitus* i forhold til å sette preg på studentenes litteraturpreferanser samsvarte godt med forlagsledelsens ideologiske orientering fram mot folkeavstemninga mot norsk EF-medlemskap og omlegginga av Pax’ forlagsledelse til kollektiv drift samme år.

I 1970 innehadde den samfunnskritiske sakprosaen endog utgivelsesmodus, med 43,5 % av det totale antallet utgivelser fra Pax, og denne posisjonen blei så godt som opprettholdt i 1971, sjøl om modus da så vidt dreide over til kategorien generell sakprosa. I gjennomsnitt lå den samfunnskritiske sakprosaens andel på 26,7 % i åra 1964-70 (se tabell 2). Dette viser tydelig at forlaget i denne perioden levde opp til sin intensjon om å være en *mothegemonisk* institusjon (jf. Gramsci) på det norske, og til dels skandinaviske, kulturproduksjonsfeltet (jf. Bourdieu), i kontrast til den kulturelt og politisk sett hegemoniske posisjonen som den

etablerte forlagsbransjen hadde tilegna seg i løpet av etterkrigstida. Pax Forlag sikta med andre ord mot å bidra til å bygge opp, og utgjøre en vesentlig ideologisk del av, en brei samfunnsomveltende grasrotbevegelse, og må sies å ha lyktes temmelig godt med dette, i hvert fall sett ut i fra det norske folkets ”nei” til EF i 1972.

Denne høye andelen samfunnskritisk sakprosa blei vidare opprettholdt gjennom første halvdel av 1970-tallet, ja, den steg endog så vidt (til 27,6 %) i åra 1971-75. Man holdt således ved like sin profil som et mothegeomonisk foretak, og kunne fremdeles sette sin lit til studenter som, i sin utenomakademiske teoretiske søken, var sikre kjøpere av, og endog abonnenter på, Pax Forlags utgivelser. Overgangen til mer marxistisk orientert litteratur fra den nye kollektive forlagsledelsens side, innebar dermed tilsynelatende ingen umiddelbart drastiske konsekvenser for forlagets posisjon på kulturproduksjonsfeltet, ved at man fremdeles kunne dra nytte av sin betydelige sosiale kapital i forhold til de ”rette” miljøene – nærmere bestemt organisasjoner på venstresida i norsk (og skandinavisk) politikk.

Når man imidlertid ser på den vidare utviklinga fra siste halvdel av 1970-tallet av, kommer det klart fram at andelen samfunnskritisk sakprosa viste en synkende tendens – ned med bortimot 10 % i forhold til første halvdel av tiåret. Det virker for undertegnede naturlig å tilskrive denne nedgangen til den ideologiske innsnevringa som det økende fokuset på marxistisk litteratur medførte, og som Bjerkmann var så kritisk til, og at denne dreininga innen forlagets utgivelsespolitikk bidro til at man etter hvert mista en betydelig del av bokkjøpersegmentet – blant annet som følge av at store deler av rikspresen jevnt over var (og er) svært skeptisk til å utbre kjennskapen til denne litteraturen (altså marxistisk influert litteratur), og dermed i svært liten grad via den oppmerksomhet i form av bokomtaler. (Denne problematikken vil belyses i kapitlet vedrørende intervjuer med forhenværende kulturredaktører i tre utvalgte riksaviser.)

Sjøl om Pax Forlag innleda de generelt sett høyredreide 1980-åra svært så optimistisk sett fra tilhengerne av den samfunnskritiske sakprosaens ståsted, med en andel på hele 30,8 % av det totale antallet utgivelser fra forlaget i 1981, viser første halvdel av 1980-tallet like fullt en nedgang på 4 % i forhold til siste halvdel av 1970-tallet – og det er da sjølsagt det høye tallet for 1981 som i vesentlig grad bidrar til at gjennomsnittet ikke synker mer fra foregående periode. Jeg velger imidlertid å tolke den samfunnskritiske sakprosaens fremdeles betydelige andel i disse første åra av den nye høyrebølgens stadig økende manifestasjoner i det norske samfunnet (med blant annet Willoch-regjeringen) som et tegn på at forlagsledelsen, endog

etter overgangen til en konvensjonell styreform i 1980, hadde en *intensjon* om fremdeles å være en mothegeemonisk institusjon, med en andel på 16 % samfunnskritisk sakprosa av den totale mengden kulturproduksjon fra forlaget.

Denne profilen og det tilhørende utgivelsespolitiske fokuset skulle imidlertid komme til å få et kraftig skudd for baugen i 1980-tallets siste halvdel, da den samfunnskritiske sakprosaens andel av Pax Forlags totale antall utgivelser for første gang sank under 10 %-grensa. I løpet av disse åra blei åpenbart ortodoks økonomisk tenkning stadig mer dominerende hos ledelsen i Pax Forlag, og man opererte endog ut i fra et eget finansselskap, Forlagsfinans AS, med den nye forleggeren Bjørn Smith-Simonsen i spissen. Spørsmålet som melder seg i denne forbindelse er først og fremst i hvilken grad den drastiske reduksjonen av andelen samfunnskritisk sakprosa var et resultat av en helt bevisst endring av utgivelsespolitikken, sammen med en tilgrunnliggende ideologisk dreining mot kommersialisering og et i økende grad høyreorientert politisk ståsted hos forlagsledelsen. Unnløt man med andre ord med ideologisk og økonomisk overlegg å utforske mulighetene for å knytte bånd til de nye sosiale bevegelsene som utover på 1980-tallet gradvis avløste 1970-tallets bevegelser – blant annet i form av den voksende miljøbevegelsen og den antirasistiske bevegelsen? En eventuell tilnærming overfor de sistnevnte bevegelsene kunne jo hatt et potensial til å bygge opp Pax-ledelsens sosiale kapital i forhold til deres medlemmer og aktivister, som i sin tur kunne ha blitt konvertert til økonomisk kapital i tråd med de prosessene som man i så måte hadde dyrka fram på 1960- og 70-tallet, og som i så sterk grad gjorde det mulig for Pax Forlag å opprettholde sin mothegeemoniske profil gjennom disse tiåra, med en tilsvarende utgivelsespolitikk sterkt fokusert på utgivelse av samfunnskritisk sakprosa.

I løpet av 1990-tallets første halvdel blei imidlertid andelen samfunnskritisk sakprosa opprettholdt omtrent på dens nivå i de forutgående fem åra, ja, den økte endog med 1 % i forhold til sistnevnte periode (til 10 %). Det er fristende å koble denne standhaftigheten for den samfunnskritiske sakprosaens side, midt oppe i det rådende antagonistiske politiske klimaet, opp mot Tor Bjerkmanns gjeninntreden i Pax Forlag på slutten av 1980-tallet, også i lys av at den samfunnskritiske andelen sank brått igjen da Bjerkmann på ny forlot forlaget. Dessverre må dette forbli reine spekulasjoner da Bjerkmann gikk bort i 1999 og således ikke var mulig å inkludere i den nærværende analysens intervjuer med tidligere Pax-redaktører. Bjerkmann berører for øvrig heller ikke tematikken i sin sjølbioografi. (Se kapittel V. 2)

Faktum er uansett at etter at Bjerkmann på ny falt fra gikk andelen samfunnskritisk sakprosa hos Pax Forlag rett til bunns; først til 3,6 % i perioden 1996-2000, via 3,2 % i den neste femårsperioden og så en ørliten oppgang til 3,4 % i åra 2006-10, før den blei så godt som fasa ut i løpet av åra 2011-14 (1,5 %) – inkludert det nevnte ”0-året” i 2014.

Hva kan man på bakgrunn av det foregående si om kommersialisering versus kritisk tenkning når det gjelder Pax Forlags utgivelsespolitikk gjennom den aktuelle femtiårsperioden? Er det for eksempel slik at en økende dreining mot utgivelse av skjønnlitteratur fra slutten av 1970-tallet av og gjennom store deler av 1980-tallet, nødvendigvis innebærer en kommersialisering av forlagsdriften? Jeg vil i det følgende argumentere for at en slik dreining, for Pax Forlags vedkommende, innebar en kommersialiseringsprosess, og at denne prosessen mot slutten av den aktuelle femtiårsperioden blei konsolidert gjennom et økende fokus på lettere generell sakprosa, og endog regelrette bestillingsverker om historia til store, hegemoniske industribedrifter som for eksempel Norsk Hydro og Kongsberg Våpenfabrikk, og tunge institusjoner som Finansdepartementet, samtidig som andelen samfunnskritisk sakprosa i flere år i denne fasen lå på 0 %.

Vi ser at andelen skjønnlitteratur i de første radikale åra av Pax Forlags drift (1964-70) lå helt nede i 17,4 %, og dermed utgjorde den litteraturkategorien som var svakest representert. Deretter steg dens andel noe i første halvdel av 1970-tallet (til 24 %), men var fremdeles den kategorien med lavest prioritet. Så ser man at i takt med at Pax Forlags økonomiske problemer tårna seg opp mot slutten av ”kollektivperioden,” og dets sosiale kapital skrumpa inn og i stadig mindre grad var i stand til å kompensere for mer ortodokse driftsinntekter, så steg andelen skjønnlitteratur først til 31,2 % i siste halvdel av 1970-tallet. Den hadde dermed klart passert andelen samfunnskritisk sakprosa, og blei i de påfølgende fem åra liggende på litt under en tredel av det totale antallet utgivelser, før den gjorde et veritabelt byks til 44,6 % i høyrebølgens storhetstid i siste halvdel av 1980-åra. Den lå i denne perioden med andre ord nesten på høyde med andelen generell sakprosa, og hadde fullstendig løpt fra den samfunnskritiske sakprosaen.

Det bør herske liten tvil om at skjønnlitteratur jevnt over er langt lettere fordøyelig enn sakprosa, og at den som sådan har et mye større salgspotensial – noe som i særdeleshet gjelder i forhold til samfunnskritisk sakprosa, i en periode da det var stadig mindre ved det generelle politiske klimaet som tilskyndet bokkjøpere til å søke etter bøker i sistnevnte litteraturkategori. Man kan sjølsagt innvende at eksempelvis George Orwells og Jens

Bjørneboes romaner inneholder til dels ramsalt samfunnskritikk, og vise til at disse forfatterne frekventerte hyppig på Pax Forlags utgivelseslister, slik at en økende dreining mot skjønnlitteratur ikke nødvendigvis er ensbetydende med økende kommersialisering.

En slik dreining mot et hovedfokus på skjønnlitteratur, som Pax stod for i en viss periode (fra siste halvdel av 1970-tallet og gjennom hele 1980-tallet), kan imidlertid oppfattes som en undergraving av den *avantgarderollen* som særlig Horkheimer og Adorno tilskreiv kulturproduksjonsfeltets potensial til å bevirke samfunnsendringer i retning av menneskelig frigjøring i begrepets vide forstand. Den avgjørende rolla som en banebrytende samfunnskritisk litteratur i økende grad måtte vike plass til fordel for (særlig oversatt skjønnlitteratur), som gjennomgående bærer et helt annet preg i form av rein underholdning og "tidtrøyte," har følgelig på en smidig måte en egen evne til å innordne seg i kulturindustriens "mainstream-rettede" sosiale, økonomiske og kulturelle tendens.

Et faktum som bidrar ytterligere til at jeg i denne analysen av Pax Forlag oppfatter dets tendens til å utgi en stadig økende andel skjønnlitteratur som et ledd i en *kommersialiseringsprosess*, er at denne ekspansjonen med tid og stunder blei avløst av det økende fokuset på de nevnte bestillingsverkene om tunge industribedrifter og institusjoner i det norske samfunnet. Dette bidro sterkt til å forvandle Pax Forlag fra en mothegeemonisk til en hegemonisk institusjon på kulturproduksjonsfeltet i løpet av de 2-3 siste tiåra av dets historie – *hegemonisk* da i den forstand at man tilpassa seg den samfunnsmessige status quo snarere enn å søke å oppnå hegemoni for sitt tidligere mothegeemoniske ståsted. Man kan dermed si at forlaget har oppfylt Horkheimer og Adornos pessimistiske spådom om at kulturindustrien før eller siden vil absorbere i utgangspunktet kritiske og opposisjonelle foretak og resultere i en gjennomgripende ensretting også innen kulturproduksjonsfeltet, og at det hegemoniske trykket som også bokbransjen er underlagt vil måtte føre til at også forlagsinitiativer som Pax med tid og stunder vil bli sugd opp i den kommersielle kverna. I hvilken grad den kommersialiseringsprosessen som jeg mener å ha sporet så tydelig i Pax Forlags utvikling, var et resultat av en bevisst strategi og utgivelsespolitikk fra forlagsledelsens side, eller om den blei framtvunget gjennom sterke krefter relatert til den sosioøkonomiske konteksten, håper jeg de påfølgende intervjuene med forhenværende redaktører hos Pax Forlag kan bidra til å kaste lys over.

VIII. 3. Konklusjon

Tallmaterialet fra dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over Pax Forlags utgivelser i perioden 1964-2014 viser tydelige tegn på diskontinuitet hva forlagets utgivelsespolitikk angår, samtidig som en viss kontinuitet kan spores, da særlig når det gjelder den forholdsvis stabile og jevnt over dominerende posisjonen som generell sakprosa hadde innen forlagets kulturproduksjon. Diskontinuitetsmomentene består for det første i den drastiske nedgangen når det gjelder den samfunnskritiske sakprosaens andel av det totale antallet utgivelser, særlig i siste halvdel av 1980-tallet, og mer eller mindre utfasing av denne litteraturtypen fram mot vår egen samtid. For det andre merker man seg skjønnlitteraturens økende andel fra siste halvdel av 1970-tallet av og gjennom hele 1980-tallet, da den endog i en femårsperiode representerte utgivelsesmodus.

Disse sterke aspektene av diskontinuitet, som på en utvetydig måte står i motsetningsforhold til det preget av kontinuitet som Kim G. Helsvig mente å kunne spore i Pax Forlags utgivelsespolitikk – på tross av endringene som også han registrerte – peker i retning av en økende *kommersialisering* og endog *høyredreining* innen forlagsledelsen og dens litterære prioriteringer. Symptomatisk for forlagsledelsens endrede kurs, spesielt fra og med andre halvdel av 1980-tallet av, er foruten det drastisk utvida fokuset på utgivelse av (særlig oversatte) skjønnlitterære verker, oppsiktsvekkende utgivelser som Edmund Burkes konservative betraktninger om Den franske revolusjon, samt den underlige (og nesten sagt korporative) blandinga av (til dels bestillingsmessige) framstillinger av tunge industribedrifters og samfunnsinstitusjoner historie. I så henseende vitner det tilsynelatende uoverstigelige spranget mellom Pax Forlags utspring fra Folkereisning mot krig og en rekke antimilitaristiske verker særlig i forlagets startfase på den ene side, og skildring av Kongsberg våpenfabrikks historie, som blei utgitt i form av en rein bedriftshistorie i den siste fasen av denne perioden, på den andre side om den markante, for ikke å si dramatiske, omlegginga av forlagets utgivelsespolitikk i løpet av den aktuelle femtiårsperioden.

Når det er sagt så bør man kanskje legge en viss vekt på at forlaget tross alt helt til langt ut i høyrebølgen på 1980-tallet søkte å opprettholde sin stilling som et mothegeemonisk forlag som hadde et betydelig fokus på utgivelse av samfunnskritisk sakprosa. I følge blant annet Frankfurterskolens sentrale teoretikere, Horkheimer og Adorno, var en slik standhaftighet på den opposisjonelle litteraturens vegne som nevnt mot alle odds innafor kulturindustriens ensrettende dynamikk, og man kunne kanskje forvente at heller ikke Pax Forlag ville klare å

stå i mot dens trykk i det lange løp – sjøl om der blant forlagets aksjonærer fantes røster som ville motvirke en dreining mot økende kommersialisering ved å knytte an til de nevnte nye sosiale bevegelsene som i økende grad meldte sin tilstedeværelse på den politiske arenaen fra 1980-tallet av, og dermed avløste de pasifistiske og venstrepopulistiske studentbaserte bevegelsene på 1960-tallet og de marxistisk dominerte bevegelsene på 1970-tallet, som hadde utgjort en betydelig kilde til sosial kapital hos Pax-medarbeiderne; en sosial kapital som et godt stykke på vei kompenserte for forlagets mangel på reint økonomisk kapital ved at den blei konvertert til den sistnevnte gjennom abonnementsordninger, aksjeutvidelser, etc.

Det er under enhver omstendighet ingen tvil om at Pax Forlag de seineste åra har fått skikk på økonomien og befestet seg som et veletablert forlag innen det norske kulturproduksjonsfeltet. Antall titler har økt fra den spede begynnelsen på 1960-tallet, og et totalt antall utgivelser årlig på rundt 50-70, til rundt 100 i jubileumsåret 2014. Enkelte titler har dessuten solgt meget godt, og ville med en annen forlagsprofil og utgivelsespolitikk kunnet ha dannet en økonomisk basis for å utgi i hvert fall et minimum antall samfunnskritiske sakprosattekster per år. Det valgte altså forlaget ikke å gjøre i jubileumsåret – noe som vel må betraktes som et svært dårlig tegn for tilhengerne av denne litteraturtypen når det gjelder utsiktene til at nettopp Pax Forlag sikter mot å yte sin skjerv på dens vegne i åra framover.

IX. 1. Kvalitative intervjuer med tidligere redaktører hos Pax Forlag, 1964 - 2014

I den følgende kvalitative undersøkelsen basert på individuelle intervjuer med tidligere redaktører hos Pax Forlag, har jeg forsøkt å inkludere respondenter fra hele den aktuelle femtiårsperioden. Dette har langt på vei lyktes, med unntak av redaktører som har fungert i de seineste åra, av den enkle grunn at i den grad de i skrivende stund fremdeles er ansatt i Pax har fått ”munnkurv” av forlegger Bjørn Smith-Simonsen, etter at han blei informert om at et hovedtema for analysen var kommersialisering versus kritisk tenkning.

I utvalget av respondenter har jeg primært vært ”på jakt” etter tidligere redaktører med den lengste fartstida i forlaget og miljøet rundt det, og tilstreba å få minst to individuelle syn på de ulike fasene av denne femtiårsperioden. For den ”kollektive fasens” vedkommende lyktes jeg i å intervjuer de to medlemmene av Pax-redaksjonen med lengst ansiennitet gjennom denne interessante perioden av forlagets historie, mens nedbemanninga vedrørende forlagets arbeidsstokk fra tidlig 1980-tall av medførte en lengre periode med kun én redaktør. I den

aller siste fasen var jeg som sagt beklageligvis ikke i stand til å få noen som helst redaktører i tale på grunn av at den nevnte mangeårige forleggeren altså satte foten ned. Jeg tillegger imidlertid dette faktum som sådan en ganske stor betydning i min vurdering av forlagsledelsens syn på spørsmål vedrørende kommersialisering versus kritisk tenkning i nyere tid. Jeg vil også bemerke at samtlige tidligere redaktører hos Pax Forlag som er inkluderte i denne intervjuundersøkelsen har sagt seg villige til å bli sitert under fullt navn, noe jeg er takknemmelig for siden det ville ha blitt svært vanskelig å anonymisere dem.

Blant forholda som i særlig grad trer fram fra intervjudataene kan nevnes at Hans Fredrik Dahl, som i to år var redaktør for Pax Forlag i dets tidligste fase (1968-69) påpeker at ”studentopprøret selvfølgelig innebar en endring i det generelle litterære ’klimaet’ i Norge” nettopp i hans tid som forlagsredaktør. Han hevder videre at utgivelser om ”sex & samliv” faktisk ”skjelte til salg” i disse åra, og at man endog i denne radikale fasen hadde et visst kommersielt blikk innen forlagsledelsen. Når det på den annen side gjelder den samfunnskritiske sakprosaens posisjon uttaler Dahl at ”forlaget *selvfølgelig* hadde en bevisst politikk” med tanke på denne litteraturkategorien; ”Paxismen var pasifistisk og sosialistisk.” (Min kursiv. A. H.). Fra den samme fasen på slutten av 1960-tallet sier imidlertid IdaLou Larsen at ”[f]arene for konkurs var til stede fra jeg begynte i 1969.”

Over i 1970-åras kollektive Pax-redaksjon uttaler Irene Iversen, som var redaktør fra våren 1973 til våren 1980, at Pax gjennom denne perioden orienterte seg mot de ulike uttrykka for ”det som vel kan kalles en radikaliseringsbølge, med danning av et utall organisasjoner, grupper og løse bevegelser, som sprang ut av studentopprøret, fredsbevegelsen, etc., men som på 1970-tallet ble preget av en skarpere anti-imperialisme, særlig på grunn av Vietnamkrigen.” Hun hevder videre at det i liten grad var miljøet rundt AKP (m-l) som danna basisen for den kollektive Pax-ledelsens økende befatning med marxistisk litteratur, da man i dét miljøet stod for ”en dogmatisk politikk som var langt fra det Pax stod for,” men at det like fullt var ”mange menige AKP’ere som søkte seg til Pax/paxbøkene.”

Iversen antyder ellers blant annet at Pax-redaksjonen ”nok hadde mindre fokus på pressen og ’kommunikasjon’ da enn forlagene har i dag.” Hun føyer for øvrig til at ”Pax-redaksjonens litterære preferanser og satsninger var mer preget av motkulturene enn av universitetenes eller skolenes kanon.” Når det gjelder avskaffelsen av den kollektive driftsformen hos Pax Forlag i 1980, tilskriver hun konkursspøkelset som hadde hengt over forlaget i lengre tid, en viss betydning. Iversen nevner for øvrig Frankfurterskolens teoretikere som betydelige

inspirasjonskilder for den radikale, samfunnskritiske profilen som Pax holdt i hevd gjennom hele 1970-tallet.

Fra den samme perioden sier Fredrik Engelstad, som var redaktør fra 1974 til 1978, at det ”skjedde et markant klimaskifte på venstresiden rundt 1980; bort fra politiske debattbøker, over mot mer ’allmenn’ litteratur.” Dette underbygger for øvrig den iherdige innsatsen som Pax la for dagen, i den innledende fasen av 1980-årenes høyrebølge, for å holde oppe fokuset på samfunnskritisk sakprosa. Når det gjelder tilløp til kommersielle tendenser hos Pax Forlag på 1970-tallet, uttaler han at ”det var lite fokus på salgstall for de fleste utgivelsene.” Ei heller tok man opportunistiske hensyn til forventa interesse fra mediernes side, noe Engelstad uttrykker på følgende måte: ”Hovedhensikten var [...] å vekke mediernes interesse *etter* at bøkene var utgitt.” (Min kursiv. A. H.) På den annen side påpeker han at ”Unipax-serien, [som] omfattet bøker spesielt beregnet på utdanningssegmentet, [...] var en meget viktig del av utgivelsesprogrammet.” Når det gjelder forlagsredaksjonens fokus på kritisk tenkning, hevder han at ”alt som blei utgitt skulle kunne omfattes av betegnelsen ’kritisk tenkning.’” Denne påstanden synes imidlertid å være vanskelig å underbygge sett i lys av de ”nakne” utgivelsestalla, som viser en økende dreining over mot skjønnlitterære titler fra siste halvdel av 1970-tallet av. Rune Slagstad, som var redaktør fra 1972-78, uttrykker at ”potensielle salgstall selvfølgelig var et viktig hensyn, men det overordnede var politisk betydning i vid forstand. I denne perioden var det til dels overlapping mellom salg og venstreradikale utgivelser.”

Når vi så kommer nærmere vår egen samtid uttaler Birgit Bjerck, som fungerte som redaktør i Pax Forlag i hele 30 år (!) – fra januar 1978 til ca. ut mars 2008 – innledningsvis at hun ”selvsagt var vitne til endringer i det litterære ’klimaet’ i Norge i løpet av sin redaktørperiode.” På linje med sine forgjengere viser hun til en ”optimistisk tro på sosiale bevegelser med et venstreperspektiv,” men at kanskje endog før hun begynte som redaktør ”var vinden i ferd med å snu. Dels var en høyredreining på gang, dels en stor utmattelse i venstrepolitiske miljøer etter år med heftige diskusjoner og stort engasjement.” Bjerck uttaler videre at ”høyrevinden økte på 80-tallet, og Pax slet med å forholde seg til en verden der båndene til både sosiale bevegelser og academia ble svekket.” Hun bekrefter også det utgivelseslistene viser vedrørende den tydelige dreininga av forlagets utgivelsespolitikk utover på 1980-tallet, ved å si at Pax i denne fasen ”reorienterte [...] seg, dels mot oversatt skjønnlitteratur [...], dels mot fagområder innen humaniora og noe innen samfunnsfag.” Bjerck hevder imidlertid at hensynet til potensielle salgstall ”i liten grad var utslagsgivende”

for hvilke titler som blei utgitt i hennes redaktørperiode. Det er også verdt å merke seg at hun hevder at fokuset på kritisk, filosofisk teori ”dels ble tatt opp igjen på 90-tallet med Palimpsest-serien og Artes, samt andre enkeltutgivelser.” Dette samsvarer for øvrig ganske godt med dataene fra den forutgående dokumentundersøkelsen, som viser at den samfunnskritiske sakprosaen, så vidt det var, økte sin andel av det totale antallet utgivelser fra Pax i åra 1991-95.

I siste halvdel av 1990-tallet, da blant andre Mari Lending fungerte som redaktør i Pax (1994-2000), med ansvar for de to Palimpsest-seriene sammen med Kristin Gjesdal, sank som tidligere nevnt andelen samfunnskritisk sakprosa ned til 3,6 % av det totale antallet utgivelser fra forlaget. Dette viser at Palimpsest-prosjektene, som Lending beskriver som bestående av ”filosofiske klassikere, gamle og nye, og noen av dem litt mindre leste arbeider av sentrale tenkere,” altså ikke ga seg noe utslag i positive utgivelsestall for den samfunnskritiske sakprosaens del – i hvert fall ikke i den andre halvdel av tiåret.

Lending hevder at hensynet til potensielle salgstall for de aktuelle utgivelsene fra Pax i denne perioden var ”lik null,” men at det ”er klart at det var et marked for bøker som Benjamins sørgespillbok, Kants *Kritikk av dømmekraften*, Hannah Arendts *Vita Activa*, Batailles *Erotismen* og mange andre.” Blant de nevnte titlene er det i henhold til den definisjonen av begrepet som den nærværende analysen opererer med, kun Arendts *Vita Activa* som kvalifiserer for kategorien samfunnskritisk sakprosa.

I intervjuet uttrykker Lending videre beundring for forlegger Smith-Simonsen ved at hun med ham i tankene sier at ”hvis man har integritet og gir ut det man vet er bra og betydningsfullt, kan det være like smart som å bli opportunist; lesere vil ha bøker av høy kvalitet og relevans.” Det kan være så – men hovedspørsmålet i denne sammenheng er i hvilken grad leserne fortjener en viss grad samfunnskritisk sakprosa fra et forlag som Pax? Denne problemstillinga synes ikke å oppta Lending i særlig grad, da hun avfeier spørsmålet med å si at ”for meg lyder det veldig *konstruert* at kritisk tenkning i en snevrere, historisk-*marxistisk* forstand skulle danne et egnet prisme for å fange Pax’ utgivelsespolitikk. Snarere ser jeg en temmelig liberal – i betydningen åpen og påfallende lite ideologisk – profil i Pax’ utgivelser de siste tiårene.” (Min kursiv. A. H.) Dette utsagnet illustrerer meget godt i hvilken grad samfunnskritisk teori har blitt oppfatta som ensbetydende med *marxistisk* tenkning i kjølvannet av den dreininga som fant sted blant venstrebevegelsene fra 1960- til 1970-tallet. Det er således en *konstruksjon* som redaksjonen i Pax Forlag sjøl langt på vei var med på å skape som

representerer ”elefanten i rommet” i denne sammenhengen, og som i så sterk grad bidrar til å skygge for en videre utsikt i seinere tid. I tråd med denne innsnevringa utdefineres således hele spekteret av litteratur om for eksempel økofilosofi og økologisk økonomi som bryter radikalt med den bestående samfunnsorden og som det internasjonalt har blitt utgitt anelige mengder litteratur om i løpet av de siste to-tre tiåra. Den sist siterte uttalelsen til Lending samsvarer for øvrig godt med dokumentundersøkelsens data, som altså viser en markant nedgang innen andelen samfunnskritisk sakprosa fra Pax fra midten av 1990-tallet til tusenårsskiftet. (Se tabellene 12 og 14.)

I kategoriseringa av de kvalitative intervjuene med tidligere forlagsredaktører hos Pax følger kategoriene jevnt over ut i fra intervjuguiden (se appendiks 1). Når det gjelder kategori (1), ansiennitet og bakgrunn, var spennet i ansiennitetsforhold på mellom 2 og 30 år, mens snittet lå på rundt 10 år. De fleste av redaktørene hadde bakgrunn som studenter eller nyutdanna på sine respektive felt, og flere hadde vært involvert i tidsskriftet Kontrast.

I kategori (2), som gjelder mulige endringer i det litterære ”klimaet” i Norge i løpet av redaktørenes periode i stillingen, vitner svarene fra intervjuobjektene om både endringer og stabilitet, etter som hvilken periode det dreier seg om. Hans Fredrik Dahl, som var redaktør i den tidlige fasen på slutten av 1960-tallet, peker på at ”selvfølgelig [hadde] studentopprøret – i USA, Tyskland og Norge” stor innvirkning på det litterære klimaet i en radikaliserende retning. Dette underbygges også av Tor Bjerkmanns sjølbioграфи (1994). IdaLou Larsen sier at ”[d]et er klart at de store etablerte forlagene – Gyldendal, Aschehoug og Cappelen – ble mer opptatt av å gi ut samfunnsaktuelle billigbøker. Pax var blitt en betydningsfull og overraskende konkurrent.”

Fredrik Engelstad, som satt som redaktør i Pax gjennom mesteparten av den ”kollektive perioden” på 1970-tallet, påpeker at det skjedde et markant klimaskifte på venstresiden rundt 1980,” som innebar at debattbøkene som Pax var så kjent for mer eller mindre ”gikk av moten.” Irene Iversen, som satt som redaktør parallelt med Engelstad, uttaler at ”[I] min redaktørperiode var den politiske og kulturelle situasjonen – helt fram til slutten av 1970-tallet – preget av det som vel kan kalles en radikaliseringsbølge...” Rune Slagstad, som også var redaktør i denne perioden, utdyper dette med å si at det fant sted en ”sterk politisk radikaliseringsbølge av det litterære feltet.”

Fra den neste perioden sier Birgit Bjerck at ”Ja, selvsagt” foregikk det endringer i det litterære ”klimaet,” og hun utdyper dette med å si at ”[h]øyrevinden økte på 80-tallet, og Pax slet med

å forholde seg til en verden der båndene til både sosiale bevegelser og academia ble svekket.” Seinere i den siste perioden satt Mari Lending som redaktør, sammen med blant andre Bjerck, og hun sier på sin side at ”[e]nhver tid har intellektuell kapasitet til å behandle kjent og ukjent tenkning i nyoversettelser, personlig er jeg ikke så interessert i å ordne tiårene i ismer eller teoretiske konstruksjoner.”

Når det gjelder kategori (3), som dreier seg om i hvilken grad hensynet til potensielle salgstill var utslagsgivende for forlagets utgivelser, svarer Hans Fredrik Dahl at ”[s]exbøker’ og samliv skjelte til salg, politiske bøker ikke.” IdaLou Larsen sier på sin side at ”[d]et var selve tittelens samfunnspolitiske betydning som var viktig, ikke det potensielle salget.” Fredrik Engelstad sier at ”det er ikke mulig å se helt bort fra salgstill når en gir ut bøker – en vil jo gjerne at de blir lest, og det er alltid bra å få en bestselger som kan dra opp det økonomiske resultatet.” Irene Iversen uttaler på sin side at ”[m]ulige salgstill var alltid med i vurdering av utgivelser, men det kan vel sies i ettertid at det var en del ønsketenkning blant medarbeiderne om at bøker vi syntes var bra og viktige, også ville selge.” Rune Slagstad supplerer dette med å si at ”[p]otensielle salgstill var selvfølgelig et viktig hensyn, men det overordnede var politisk betydning i en vid forstand.” Birgit Bjerck svarer derimot at dette hensynet ”i liten grad” var avgjørende for hvilke titler man valgte å gi ut. Mari Lending sier det så sterkt som at dette momentet blei via ”null hensyn.”

I kategori (4), om medienes rolle når det gjaldt valget av utgivelser, svarer Hans Fredrik Dahl at medienes interesse ikke spilte noen rolle, og at ”det var jo vi som gikk foran, de som diltet etter.” IdaLou Larsen underbygger dette ved å si at hun ”ikke [kan] minnes” at medienes interesse spilte noen rolle. Fredrik Engelstad sier at ”[h]ovedsaken var å vekke medienes interesse etter at bøkene var utgitt, ikke å gi ut bøker for å fange medienes oppmerksomhet.” Irene Iversen uttaler på sin side at ”[v]i/jeg ønsket selvsagt presseomtale av bøkene og arbeidet for å få det, og Pax hadde også gode kontakter og mye goodwill i journalist- og avismiljøene, som var til nytte, og delvis også i NRK.” Rune Slagstad har for sin del ”intet klokt å si på dette punktet.” Birgit Bjerck sier også at det er ”vanskelig å svare på. Vi ønsket jo å ha et godt forhold til media for å få oppmerksomhet rundt bøkene.” Mari Lending går derimot så langt som til å si at ”mediene hadde ingen innflytelse, men selvfølgelig var oppegående aviser, tidsskrifter og radioprogrammer interessert i disse utgivelsene.”

I kategori (5), som omhandler utdanningsinstitusjonenes interesse for Pax’ utgivelser og den rolla som den spilte for forlagets utgivelsespolitikk, sier Hans Fredrik Dahl at dette spilte liten

rolle: "At våre bøker kom på pensumlistene, skjedde jo i etterhånd." IdaLou Larsen sier også at hun "kan ikke huske at deres preferanser betydde noe for våre prioriteringer." Fredrik Engelstad opplyser at "[d]et var en egen serie som het UniPax, som omfattet bøker spesielt beregnet på utdanningssegmentet. Den var en meget viktig del av utgivelsesprogrammet." Irene Iversen sier på sin side at utdanningsinstitusjonenes litteraturpreferanser hadde "lite" å si: "Pax-redaksjonens litterære preferanser og satsninger var preget av motkulturene mer enn av universitetenes eller skolens kanon." Rune Slagstad sier derimot at "Pax påvirket i betydelig grad pensumlistene ved de høyere utdanningsinstitusjonene ved sine utgivelser, i særlig grad innen samfunnsfagene." Birgit Bjerck kan meddele at dette momentet for hennes vedkommende hadde "liten" innflytelse, men at det "for fagbokredaktørene [var] større." Mari Lending sier om sitt hovedansvarsområde at "[m]ange av disse bøkene har selvfølgelig havnet på pensumlister og der er de fremdeles, men dette var ikke et 1:1-forhold, der vi tilpasset oss hva vi trodde universitetene trengte."

I kategori (6), vedrørende konkursproblematikken hos Pax fra 1970-årene av, sier Hans Fredrik Dahl at dette spørsmålet "i liten grad, dessverre" påvirka forlagets utgivelsespolitikk. IdaLou Larsen sier at hun "ikke [har] fulgt forlaget nært nok til å kunne si noe om hvorvidt faren for konkurs truet forlagets utgivelsespolitikk i ettertid. Den gjorde det i alle fall ikke i min tid. Vi ga ut de titlene vi mente var viktige – uansett." Fredrik Engelstad sier på sin side at "[f]rykten for konkurs var nok økende utover i 1980-årene." Irene Iversen kan derimot opplyse at denne problematikken "påvirket nok dels selve organisasjonsstrukturen i Pax (at den kollektive ledelsesstrukturen ble avskaffet) og også redaksjonspolitikken til dem som overtok..." Rune Slagstad supplerer med å si at det at konkursproblematikken influerte "er ganske sikkert, men 'i hvilken grad' har jeg ikke grunnlag for å mene noe om." Birgit Bjerck sier på sin side at "[v]i blei selvsagt klar over at det vi drev med var veldig sårbart økonomisk, og sansen for å forstå økonomi satte seg i ryggmargen." Mari Lending sier at for hennes del hadde konkursfaren liten påvirkning, "etter hva jeg observerte, men husk at jeg var ekstern redaktør, og for serier som ble regnet som smale og eksklusive."

Når det gjelder kategori (7), som dreier seg om Pax Forlags fokus på kritisk tenkning, sier Hans Fredrik Dahl at man "selvfølgelig" hadde fokus på denne type litteratur: "Paxismen var pasifistisk og sosialistisk." IdaLou Larsen sier at hun "ikke har den rette kompetansen til å besvare" dette spørsmålet. Fredrik Engelstad sier på sin side at "alt som ble utgitt skulle kunne omfattes av betegnelsen 'kritisk tenkning'." Irene Iversen tilføyer at "[j]eg og flere andre i forlagsredaksjonen... var opptatt av og kjente kritisk teori, dvs. Frankfurt-skolen

(Adorno, Horkheimer, Habermas, Skjervheim, osv.), og både vårt perspektiv på Marx og på for eksempel kvinnebevegelsen var preget av det.” Rune Slagstad bekrefter det foregående ved å si at ”[d]et aller meste falt inn under benevnelsen kritisk tenkning i velkjent 70-tallsforståelse.” Birgit Bjerck sier imidlertid, om sin redaktørperiode fra rundt 1980 av, at den kritiske tenkning ”sto sterkest på 70-tallet, og mindre senere.” Mari Lending utdyper dette med å si at hun ”snarere ser [...] en temmelig liberal – i betydningen åpen og påfallende lite ideologisk – profil i Pax’ utgivelser de siste tiårene.”

I kategori (8), om framtidsutsiktene for den kritiske litteraturen, sier Hans Fredrik Dahl at de er ”store, hvis vi forsår hva ’fremover’ betyr.” IdaLou Larsen sier imidlertid at ”[d]et er vanskelig å si, men fortsetter dagens utvikling ser det ikke ut til at den kritiske litteraturen kommer til å spille en viktig rolle i samfunnet.” Fredrik Engelstad sier at dette ”først og fremst avhenger av det lesende publikum.” Irene Iversen sier på sin side at ”den sterke, fagkritiske impulsen som fantes i nesten alle miljøene i og rundt Pax [på 70-tallet], i dag er lite synlig.” Rune Slagstad har ingen kommentar til dette spørsmålet. Birgit Bjerck sier imidlertid at ”[b]ehovet for dette vil alltid være der,” mens Mari Lending derimot sier at ”[d]et må jeg innrømme er en problemstilling jeg ikke vier mye oppmerksomhet.”

IX. 2. Tolking av data fra de kvalitative intervjuene med tidligere redaktører hos Pax

Forlag

I denne tolkingen av dataene fra de kvalitative intervjuene med tidligere redaktører hos Pax Forlag vil jeg først og fremst se på eventuelle sammenhenger mellom de ulike datakategoriene. Hva var for eksempel sammenhengen mellom ansiennitet og opplevelse av endringer i det litterære ”klimaet” i Norge i de respektive redaktørens perioder? Hvordan var balansen mellom hensynet til potensielle salgstill og fokuset på kritisk tenkning? Hvordan fortonte avveiningene mellom forholdet til henholdsvis media og utdanningsinstitusjonene seg? I hvilken grad influerte ”konkursspøkelset” på utgivelsespolitikken i de ulike fasene av forlagets første femti år? Hvilken betydning synes redaktørens profil i deres respektive perioder å ha for deres oppfatning av den kritiske sakprosaens framtidsutsikter i dag?

Når det gjelder spørsmålet om ansiennitet og erfaringer med endringer i det litterære ”klimaet” i Norge er det ingen enkel sammenheng mellom ansiennitetsforholdets varighet og opplevelsen av slike endringer. Således kan både Hans Fredrik Dahl, med kortest ansiennitet

blant intervjurespondentene, og Birgit Bjerck, med den lengste sådanne, opplyse om at de registrerte betydelige endringer i så henseende. For førstnevnte dreide det seg om en *radikalisering* på slutten av 1960-tallet, mens det for sistnevnte var snakk om en ”høyrebølge” som bidro til en dreining i konservativ retning fra tidlig 1980-tall av. Når det gjelder ”den kollektive forlagsperioden” (1972-80) er intervjurespondentene Engelstad, Iversen og Slagstad samstemte i at perioden var prega av økende radikaliserings. Sett i lys av dataene fra dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over samtlige utgivelser fra Pax Forlag i femtiårsperioden 1964-2014, er det en i øyenfallende overensstemmelse mellom funnene fra denne undersøkelsen, som tilsier en radikal fase (1964-80) – med sterkt fokus på kritisk sakprosa hos forlaget – og beskrivelser av en tilsvarende radikaliserings innen det litterære ”klimaet,” slik de tidligere forlagsredaktørene beskriver det. Det er også en stor grad av overensstemmelse mellom den gradvis synkende andelen samfunnskritisk sakprosa fra Pax Forlag fra 1980-tallet av, og beskrivelsen av den såkalte ”høyrebølgen” som da satte inn. Sjøl om Pax forsøkte å opprettholde sin kritiske profil viste det seg å være vanskelig å stå i mot de nye tendensene i bokmarkedet, der altså lesernes *habitus* (i Bourdieus forstand) endra seg betraktelig og båndene mellom Pax Forlag og de sosiale bevegelsene i betydelig grad blei gradvis svekka.

Når det gjelder balansen mellom hensynet til potensielle salgstall og fokuset på kritisk sakprosa kommer det tydelig fram at et visst kommersielt tilsnitt var rådende innen Pax-redaksjonen gjennom hele femtiårsperioden. Den avgjørende variabelen synes her å være de potensielle lesernes nevnte *habitus*, forstått slik at det som var ”salgbart” på 1960- og 70-tallet også i stor grad falt inn under kategorien samfunnskritisk sakprosa, mens dette forholdet endra seg i betydelig grad med høyrebølgen på 1980-tallet, da Pax i en lengre periode fokuserte mer og mer på oversatt skjønnlitteratur – noe jeg i denne forbindelse tolker som et kommersialiseringsmoment – om enn etter press fra bokmarkedets endrede omstendigheter i løpet av denne fasen. For den tredje og siste fasens vedkommende, der den samfunnskritiske sakprosaens andel av den utgitte litteraturen fra Pax sank til stadig lavere nivåer, er det symptomatisk at en av redaktørene i denne fasen (Lending) sier rett ut at fokuset på kritisk sakprosa ”lyder svært konstruert,” og hun sier også at hun med kritisk sakprosa oppfatter den i en ”snevriere, historisk-marxistisk forstand.” Dette kan tyde på at Pax Forlag, med sine økende marxistiske preferanser i løpet av 1970-åra, hadde lagt et forholdsvis skjørt grunnlag for den samfunnskritiske sakprosaens framtid (i hvert fall for sin egen del), noe også forlagets grunnlegger, Tor Bjerkmann, nettopp advarte mot da han trakk seg ut av forlaget i 1972. Med

et slikt perspektiv på hva samfunnskritisk sakprosa var og burde være viste det seg å bli svært vanskelig for forlaget å knytte an til nye sosiale bevegelser, og da særlig den voksende miljøbevegelsen, som tradisjonelt sett har vært like kritisk til kapitalismen som til dens ulike marxistiske motparter.

Vedrørende sammenhengen mellom forholdet til media og forholdet til utdanningsinstitusjonene viser intervjudataene at Pax Forlag gjennom hele den aktuelle perioden valgte å profilere seg som et uavhengig forlag, men at det har funnet sted endringer innen mediernes og utdanningsinstitusjonenes mottakelse av litteraturen som forlaget har utgitt. I følge de fleste intervjurespondentene foretok man litteraturutvalget uten tanke på hva som ville fange mediernes og utdanningsinstitusjonenes interesse, og i stedet forventet en viss oppmerksomhet fra begge disse aktørene *etter* at bøkene forelå på markedet – noe som i større eller mindre grad viste seg å holde stikk. Det at de aller fleste av de tidligere forlagsredaktørene hadde fersk bakgrunn som studenter, og enkelte fremdeles var det, tilsier at man hadde en god teft særlig når det gjaldt hva slags litteratur utdanningsinstitusjonene ville interessere seg for og inkludere i sine pensumlister.

Svara på spørsmålet om ”konkursspøkelsets” betydning for Pax Forlags valg av utgivelser synes å vitne om at man i det jeg har valgt å kalle ”den kritiske fasen” (1964-80) – kritisk her i betydningen ’fokus på samfunnskritisk sakprosa’ – sjølsagt var bevisst på faren for at forlaget kunne gå konkurs, men at dette ikke influerte på utgivelsespolitikken i særlig grad. I en seinere fase (kalt ’økende kommersialisering’ 1981-96) uttaler mangeårig redaktør Birgit Bjerck at det blei et økende fokus på økonomiske kalkyler i løpet av denne fasen, noe som stemmer godt overens med at økonomen Bjørn Smith-Simonsen trådte inn som forlegger etter at den kollektive ledelsen blei skrinlagt rundt 1980. Sistnevnte hadde i henhold til Helsvigs jubileumsbok om Pax Forlag (2014) vært sterkt kritisk til den kollektive forlagsredaksjonens litterære prioriteringer utover på 1970-tallet. Det kan således ikke herske noen tvil om at den nye forleggeren har hatt en betydelig innflytelse på forlagets sterkt endrede profil fra den nevnte ”kritiske fasen” på 1960- og 70-tallet, til konsolideringa av kommersialiseringssprosessen fram mot vår egen tid – da Smith-Simonsen fremdeles sitter som forlegger hos Pax. I hvilken grad påtrykk fra Willoch-regjeringas ”liberal-konservative” kulturminister, Lars Roar Langslet, på 1980-tallet medvirka til den nevnte dreininga i Pax Forlags utgivelsespolitikk, er vanskelig å svare på – spesielt siden ingen av intervjurespondentene berører dette temaet. For forlagsredaktører med lang fartstid på

venstresida innen norsk politikk ville det da også ha sittet langt inne å vedgå at man hadde bøyd av for ”pålegg” fra en høyreregjering.

Til slutt vil jeg se på sammenhengen mellom redaktørenes profil i deres respektive perioder og hvilke utsikter de ser for seg for den kritiske sakprosaen i tida framover. Det er generelt sett et stort samsvar mellom intervjurespondenter som stod for en radikal og kritisk profil den gang de fungerte og de som øyner gode utsikter for den kritiske sakprosaen i tida framover. De har altså i liten grad blitt desillusjonerte som følge av de siste tiåras kommersialiseringsprosess, så vel innen Pax Forlag som innen bokbransjen generelt sett. Redaktørene fra den siste fasen (1996-2014), som i langt mindre grad hadde fokus på kritisk sakprosa i sine respektive redaktørperioder, er på den annen side også de som er mer lunkne i forhold til framtidsutsiktene for denne typen litteratur i de kommende åra. Et unntak er IdaLou Larsen, som med sin bakgrunn fra den virkelig radikale, ”kritiske fasen” i Pax Forlag rundt 1970 er nokså pessimistisk på den kritiske litteraturens vegne i tida framover.

IX. 3. Konklusjon

For å trekke noen konklusjoner av dataene fra de kvalitative intervjuene med tidligere forlagsredaktører hos Pax Forlag i perioden 1964-2014 vil jeg legge vekt på at disse dataene i svært stor grad samsvarer med og underbygger funnene fra dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over samtlige utgivelser fra forlaget gjennom denne femtiårsperioden. Jeg vil derfor hevde at en viss trianguleringseffekt har blitt oppnådd ved å kombinere bruken av disse to metodene, og at tallmaterialet fra den sistnevnte undersøkelsen langt på vei altså synes å bli understøtta av de tidligere forlagsredaktørenes perspektiver på sine respektive redaktørperioder. Hvis man skulle lete etter noen form for dissonans mellom de to ulike undersøkelsenes resultater måtte det være at der man kanskje kunne formode, ut i fra dokumentundersøkelsens funn om liten grad av kommersialisering i den første fasen, at forlagsredaksjonen slett ikke tenkte ut i fra potensielle salgstall når man valgte ut titler for utgivelse, så viser intervjudataene at man også i denne fasen hadde et visst kommersielt blick. Det som imidlertid klart framgår av disse dataene er, med tanke på den svært høye andelen kritisk sakprosa gjennom hele denne såkalte ”kritiske fasen,” at dette var en tid da det ”salgbare” i stor grad var ensbetydende med kritisk tenkning – noe som med andre ord tilsier at vi her har med en temmelig unik periode i norsk samtidshistorie å gjøre. Den nære sammenhengen mellom denne radikale *habitus* hos Pax Forlags leserskare og de tette båndene

som forlaget hadde til ulike sosiale bevegelser på den politiske venstresida, bidro til sammen til at forlaget kunne overleve gjennom vanskelige økonomiske tider. På den annen side bidro de samme momentene til at ”proppen datt ut” av denne prioriteringa av samfunnskritisk sakprosa da høyrebølgen velta innover landet fra tidlig på 1980-tallet av, og at man da fikk problemer med å opprettholde forlagets radikale profil og i stedet måtte lete etter andre markedssegmenter – i første omgang oversatt skjønnlitteratur og etter hvert i økende grad mer ”mainstream” sakprosa, slik som blant annet filosofiklassikere, omfattende serier om arkitektur, etc., og sågar jubileums bøker om tunge industribedrifter som Norsk Hydro og Kongsberg Våpenfabrikk.

Den sterke diskontinuiteten som dokumentundersøkelsen viser blir således bekrefta gjennom intervjuene med tidligere forlagsredaktører, til tross for at det som nevnt har vært en stor utfordring å få den seinere tids redaktører i tale vedrørende denne analysens problemstillinger og at nåværende forlegger Smith-Simonsen endog som nevnt påla sittende redaktører munnkurv i forhold til å uttale seg om problemstillinga kommersialisering versus kritisk tenkning innen Pax sin utgivelsespolitikk (!)

X. 1. Kvalitative intervjuer med tidligere kulturredaktører i Aftenposten, Dagbladet og Klassekampen

Jeg vil i denne sammenheng først formidle noen data fra de kvalitative intervjuene med tidligere kulturredaktører i Aftenposten, Dagbladet og Klassekampen som trer tydelig fram av deres uttalelser, med hovedfokus på problemstillinger rundt pressens oppmerksomhet om (samfunnskritisk) sakprosa.

Fra den tidligste fasen (1964-80) sier Aftenpostens mangeårige kulturredaktør Finn Jor om betydningen av sosial kapital i hans virke at ”miljøet er så lite både på forlagssiden og blant kulturjournalistene at de fleste kjenner hverandre godt. Mange journalister skriver jo dessuten bøker, kontakten er uunngåelig.” Fra en noe seinere periode i denne tidlige fasen meddeler Espen Haavardsholm fra sin tid som kulturredaktør i Klassekampen, vedrørende bokutgivelsenes kommersielle aspekt, at man i den avisen ”la liten vekt på det med salgstill, det vi så etter var vel mer aktualitet og litterær eller samfunnsmessig relevans.” Fra en seinere fase kommenterer tidligere kulturredaktør i Aftenposten, Jan Erik Hansen, vedrørende endringer i det litterære ”klimaet” i hans redaktørperiode, at det fant sted en ”stadig sterkere

markedsstrategisk pågang fra forlagene overfor avisene.” Hege Duckert, tidligere kulturredaktør i Dagbladet litt seinere i den samme fasen, utdyper på sin side at ”debattskapende bøker ble prioritert. Både for anmeldelse, og som bidrag til debattsidene.” Når det gjelder synet på mediens ansvar for å utbre allmennhetens kjennskap til samfunnskritisk litteratur sier tidligere kulturredaktør i Aftenposten, Knut Olav Åmås, at ”det er klart mediene har et ansvar for det, men her som på andre felter gjelder det å finne fram til det gode – eventuelt det riktig dårlige hvis det er skrevet av forfattere som burde kunne bedre.” Helt fram mot vår egen tid uttaler tidligere kulturredaktør i Dagbladet, Jo Randen, at ”vi anmeldte [...] en god del sakprosa og slik jeg husker det, særlig bøker som var relevante i den offentlige samtalen i bred forstand.”

Også i denne intervjuundersøkelsen vil jeg operere med kategorier som er danna med utgangspunkt i intervjuguiden (se appendiks 2). Spørsmåla til tidligere kulturredaktører er søkt å ligge så nært som mulig opp til spørsmåla som blei retta til tidligere redaktører i Pax Forlag, slik at det vil kunne være mulig å spore eventuelle sammenhenger mellom produksjons- og konsumsiden av litteraturfeltet. Det opereres således her med følgende kategorier:

Kategori (1) om ansiennitet og bakgrunn; kategori (2) om eventuelle endringer i det litterære ”klimaet” i Norge; kategori (3) om hensynet til bøkens salgspotensial når det gjaldt hvilke bøker som generelt sett blei valgt ut for anmeldelse; kategori (4) om eventuelt fokus på litteratur med en samfunnskritisk brodd; kategori (5) om betydningen av de tidligere kulturredaktørens sosiale kapital; kategori (6) om mediens ansvar for å utbre allmennhetens kjennskap til samfunnskritisk litteratur; og kategori (7) om utsiktene for samfunnskritisk litteratur i tida framover.

Angående kategori (1) er det også her et stort spenn når det gjelder lengden på de tidligere kulturredaktørens ansiennitet, fra ca. 1 år til 28 år. Kulturredaktørens bakgrunn var for øvrig gjennomgående sett langt mer allsidig enn den som gjaldt for tidligere redaktører hos Pax Forlag, men et fellestrekk var høy akademisk utdanning, med enkelte unntak for redaktører som hadde bakgrunn som forfattere.

I kategori (2), om endringer i det litterære ”klimaet,” sier Finn Jor at det naturlig nok (i løpet av hans lange fartstid som kulturredaktør helt tilbake til 1960-tallet) skjedde vesentlige endringer, som for eksempel at avisene ”[fikk] nye konkurrenter, TV og internettbåren kunnskap, som har tvunget dem til å lete etter nye muligheter. Resultatet har blitt en jakt på

bestselgere – et større forlag bør ha minst en bestselger, som kan bære de ulønnsomme utgivelsene.” Espen Haavardsholm, som representerer den andre ytterligheten hva ansiennitet angår, kan ikke peke på noen vesentlige endringer i løpet av sin korte periode som kulturredaktør på slutten av 1970-tallet, mens Jan Erik Hansen, som fungerte som kulturredaktør mot slutten av 1990-tallet, påpeker at det primært ikke dreide seg om ”en ’litterær’ endring, men en kommersiell. Dette gjaldt hele kulturlivet, pressen inkludert. Tallenes tale skjerpet en konkurranse som ikke var kvalitativt betinget.” Hege Duckert underbygger dette med å si at i hennes tid som kulturredaktør litt seinere enn Hansen ”[var] det en periode der bokbransjen ble mer profesjonell markedsføringsmessig, og der de inngikk flere avtaler med ulike medier. Konkurransen mediene i mellom ble hardere.” Fra en noe seinere periode, et godt stykke inn i det jeg i denne analysen har kalt ”konsolidering av kommersialiseringa,” sier Knut Olav Åmås at han registrerte ”[e]t økende antall utgivelser i Norge, og et stadig sterkere behov for å gjøre gode, svært selektive utvalg mht. det vi omtalte og anmeldte.” Fram mot vår egen tid uttaler Håkon Bekeng Flemmen, som var kulturredaktør i Klassekampen i en kort periode, at ”det har skjedd litt av hvert” når det gjelder både litteraturpolitiske endringer og debattene om litteratur i offentligheten, mens Jo Randen (fra samme fase) ikke kan si at det skjedde store endringer utover at ”digitaliseringen skapte [...] en diskusjon om papirbokas rolle, lydbøker og e-bøker.”

Når det gjelder kategori (3), om hensynet til utgivelsenes salgspotensial og i hvilken grad dette influerte på den litteraturen som blei valgt ut for anmeldelse, har Finn Jor ingen kommentar, mens Espen Haavardsholm som nevnt snarere vektlegger betoninga av ”aktualitet og litterær eller samfunnsmessig relevans.” Jan Erik Hansen sier på sin side at ”det ikke var slik” at potensielle salgstall influerte på utvalget, ”men dog: Jeg prøvde i flere år å motsette oss at forlagene skulle redigere avisen, særlig med sine audienser med forfattere på løpeband på Bristol Bar. Her var forlagene pågående, og pressen svak.” Hege Duckert sier at ”[u]tvalget var basert på viktighetskriterier, og et av dem handlet om hvorvidt dette var en bok som leserne hadde forventninger til eller som ville komme til å prege den litterære offentligheten fremover.” Knut Olav Åmås sier det slik at ”[f]or en bred allmennavis er det avgjørende viktig å anmelde bestselgere,” mens Håkon Bekeng Flemmen sier at et verk bør vurderes ”ut fra om det er viktig og interessant. Vår erfaring er for øvrig at en slik redaksjonell tankegang, som vektlegger samfunnsrelevans og kvalitetsstoff, leder til flere lesere og abonnenter.” Jo Randen sier at hovedfokuset når det gjaldt utvalget av bøker til anmeldelse var at

”bokutgivelser [også] var nyheter” og at ”vi skulle anmelde særlig norske utgivelser. Kriteriene var at det skulle være kvalitetslitteratur...”

I kategori (4), om det fantes noe spesifikt fokus på litteratur med en samfunnskritisk brodd, sier Finn Jor at ”[i] de fleste aviser vil man betrakte kritisk litteratur som spesiell...” Espen Haavardsholm sier på sin side at ”[d]et vi på den tiden først og fremst kjempet for var nok en mer kvalifisert kritikk og presentasjon av nyere norsk og skandinavisk litteratur, med mer vekt på skjønnlitteraturen enn på sakprosaen.” Jan Erik Hansen sier at spørsmålet er interessant og at det var ”et visst fokus [på denne type litteratur] hos meg og enkelte andre. Men historisk, essayistisk og kulturkritisk litteratur var et stebarn, her hadde avisen et halvblindt øye, fordi de fleste anmelderne var pasjonert skjønnlitterære, og fordi avisens politiske medarbeidere var dårlig skodd til å bedømme en tekst.” Hege Duckert sier på sin side at ”Dagbladets tradisjon som kulturradikal avis blei forsøkt videreført” gjennom et visst fokus på samfunnskritisk sakprosa. Knut Olav Åmås sier at det fantes et slikt fokus i Aftenpostens kulturredaksjon, men at ”[d]et gjaldt å finne fram til den litteraturen som hadde en viss interesse, og det har jo ikke all samfunnskritisk litteratur heller.” Håkon Bekeng Flemmen betoner at man ”hele tiden” hadde et slikt fokus. ”Klassekampen som avisprosjekt er radikalt og samfunnskritisk, noe som er gjennomgripende for stoffet og prioriteringene våre.” Jo Randen sier også at ”Ja, særlig innenfor sakprosa var bøker som kunne skape debatt og engasjement og skape ny refleksjon rundt viktige samfunnsspørsmål, også viktig både å omtale (hvis de inneholdt nyheter) og å anmelde.”

Vedrørende kategori (5), som dreier seg om betydningen av kulturredaktørenes sosiale kapital, sier Finn Jor at ”[p]ersonlig unngikk jeg for nære kontakter ved f. eks. å knytte meg til ett bestemt forlag. Det likte ikke forleggerne, jeg har sikkert tapt en del penger på det. Men den redaksjonelle uavhengighet er viktig.” Espen Haavardsholm sier at det var ”[g]od kontakt med forlagene, på den måten at vi kunne få tips om relevante ting i forkant.” Jan Erik Hansen sier på sin side at ”min kapital var faglig, tror jeg. Men det sosiale nettverk som fulgte med, gav meg en mulighet til å oppnå visse begunstigelser for avisen og våre journalistiske behov, samtidig som min integritet som avismann og kommentator blei ivaretatt.” Hege Duckert kan meddele at hun hadde ”bakgrunn fra rockejournalistikken, og dermed erfaring med motkulturelle og delvis samfunnskritiske tekster og holdninger.” Knut Olav Åmås uttaler på sin side at ”[j]eg kjenner jo veldig mange, mest profesjonelt, og har møtt de fleste jeg har forholdt meg til i norsk forlagsbransje, men kjennskap trumfer ikke innholdet i innsalget – hva man har å presentere blir alltid viktigst.” Håkon Bekeng Flemmen sier på sin side at ”[i] det

daglige har vi selvsagt hyppig kontakt med forlagene om pressekopier og intervjuer i forbindelse med kommende utgivelser. Og så er det jo mye uorganisert og tilfeldig kontakt mellom kulturjournalister, forlagsfolk og forfattere.” Jo Randen sier at han er ”lite familiær med Bourdieus teorier, og har derfor heller ikke forutsetning for å svare på spørsmålet” i denne sammenheng.

I kategori (6), vedrørende spørsmålet om mediene har et spesielt ansvar for å utbre allmennhetens kjennskap til samfunnskritisk litteratur, sier Finn Jor at ”[i] min tid i Aftenposten behandlet vi også kritisk litteratur helt uavhengig av avisens egne holdninger til sakene.” Espen Haavardsholm sier på sin side at han ”i prinsippet er [...] enig i” at mediene har et slikt samfunnsansvar, men at han sjøl ikke ”gjorde nok på det feltet” i sin tid i Klassekampen. Jan Erik Hansen uttrykker utvetydig at ”[m]ediene har et slikt ansvar! Men også ansvar for å bidra til diskusjonen om ideer, innspill og opplysninger i verdidebatten. Hva skal vi ellers med mediene?” Hege Duckert sier at hun heller vil formulere det slik: ”Den fjerde statsmakt har et ansvar for å utfordre samfunnet, både politisk og kommersielt. Gode, samfunnskritiske bøker er et viktig og nyttig verktøy for å oppnå dette.” Knut Olav Åmås sier at mediene helt klart ”har et ansvar for det,” og at ”[n]orske redaksjoner burde følge langt bedre med i hva som kommer internasjonalt – da kan man også fange opp viktige debatter ute mye tidligere.” Håkon Bekeng Flemmen sier på sin side at han ”så klart er enig i” at mediene har et slikt ansvar. ”Men det er ikke dermed sagt at de enkelte mediene har ansvar for å spre informasjon om all mulig samfunnskritisk sakprosa.” Jo Randen sier at han ”i stor grad er enig i” at mediene har et slikt ansvar, og utdyper dette ved å si at ”[e]n avis skal være kritisk til makten, den skal sette viktige samfunnsproblemer under debatt, den skal også målbære den svake parts stemme i samfunnet, etc.”

Når det gjelder kategori (7), om utsiktene for samfunnskritisk sakprosa i årene framover, sier Finn Jor at ”[d]e store avisene redigeres av kommersielle hensyn, nisjeavisene har sine definerte lesergrupper, og det blir der man for fremtiden vil finne det mest interessante litteraturstoffet.” Espen Haavardsholm er enig i dette og sier at ”[d]et er av stor betydning for et land å opprettholde en kvalifisert kritisk offentlighet” og er av den oppfatning at det i dagens avisverden er ”Morgenbladet, Klassekampens Bokmagasin og Dag og Tid [som] er de tre bannerførerne hos oss på dette feltet.” Jan Erik Hansen ser for seg at ”det blir mer av den [kritiske litteraturen], men at den også blir stadig mer fragmentert, mindre verdifull.” Hege Duckert tror at den kritiske litteraturen ”får gode kår, så sant den evner å kommunisere med publikum. Bokbransjen, og særlig kjedene, har fått større makt enn tidligere, men anledningen

til å publisere er blitt demokratisert.” Knut Olav Åmås sier at ”mitt inntrykk er at både forlag og medier er svært interessert i å følge den [kritiske litteraturen]. Gode redaksjoner anmelder mye som ikke har noe særlig kommersielt potensial.” Håkon Bekeng Flemmen har intet spesielt å tilføye om dette spørsmålet, mens Jo Randen sier at han ”tror den samfunnskritiske litteraturen har en lys framtid gitt at boka overlever som bok (enten det er på papir eller som e-bok). Det vil alltid være behov hos publikum for fordykning og kunnskap.”

X. 2. Tolking av data fra de kvalitative intervjuene med tidlige kulturredaktører i Aftenposten, Dagbladet og Klassekampen

I denne tolkingen av dataene fra de kvalitative intervjuene med tidligere kulturredaktører i tre utvalgte norske riksaviser vil hovedvekta bli lagt på eventuelle sammenhenger mellom de ulike kategoriene som er skissert i X. I.

Det er i så henseende naturlig nok Finn Jor, med sin svært lange fartstid som kulturredaktør i Aftenposten (kategori 1), som kan melde om de mest dramatiske endringene i det litterære ”klimaet” (kategori 2) i løpet av den aktuelle perioden. De fleste andre tidligere kulturredaktørene hadde forholdsvis kort ansiennitet og kan ikke meddele om de helt store endringene, sjøl om flere utsagn vitner om en gradvis tiltakende kommersialisering av bokbransjen, foruten at antallet norske bokutgivelser var økende. En mer profesjonell markedsføring fra forlagenes side blei også trukket fram som en endringstendens blant dem som fungerte som kulturredaktører over noen år.

Angående sammenhengen mellom kategori (3), vedrørende hensynet til potensielle salgstall, og kategori (4), om vektlegginga av samfunnskritisk sakprosa, er det kun én tidligere kulturredaktør (Åmås) som vedgår at kommersielle hensyn veide tungt når det gjaldt avisenes utvalg av litteratur for omtale og anmeldelse. Ellers er det brei enighet om at aktualitet, viktighetskriterier og samfunnsmessig relevans veide tyngst når det gjaldt dette utvalget – i hvert fall normativt sett. Dette underbygges dersom parallellen trekkes til kategori (6), som nettopp dreier seg om dette normative aspektet. Her uttaler bortimot samtlige tidligere kulturredaktører at de langt på vei er enige i påstanden om at ”mediene har et særlig ansvar for å utbre allmennhetens kjennskap til samfunnskritisk sakprosa.” Slik sett kan det være grunnlag for å trekke den konklusjon at kommersialiseringa innen Pax Forlag i løpet av de siste tiåra – som dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister i denne analysen viser

– ikke primært kan tilskrives avisenes kulturredaksjoner og deres litterære prioriteringer. I den grad det normative aspektet her stemmer overens med den faktiske virkeligheten innen kulturredaksjonene må altså årsakene til den nevnte kommersialiseringa søkes andre steder, og da særlig hos leserne, deres *habitus* og således litterære preferanser og i Pax-redaksjonens egne prioriteringer – foruten eventuelt direkte påtrykk fra kulturdepartementet under Willoch-regjeringa og dens ”liberal-konservative” kulturminister, Lars Roar Langslet, på 1980-tallet.

Nær sagt samtlige tidligere kulturredaktører ser også for seg at den samfunnskritiske sakprosaen har en ubetinga berettigelse i tida framover og at den også har lyse utsikter (kategori 7). Disse utsagnene er det naturlig å se i sammenheng med perspektivene på den kritiske litteraturens viktighet og rolle i samfunnet generelt og i avisenes kultursider, som kommer til uttrykk i kategori (4) og kategori (6).

Den nære kontakten som beskrives mellom kulturredaksjonene og forlagene, altså betydningen av *sosial kapital* (kategori 5), kan sjølsagt være med på å modifisere den nær sagt enstemmige enigheten om å ha fokus på aktuell kvalitetslitteratur (herunder samfunnskritisk sakprosa), i den grad eksempelvis Pax Forlag viser tegn til å bevege seg bort fra sitt tidligere tydelig uttalte (se kapittel IX) og empirisk sett verifiserte fokus på samfunnskritisk sakprosa. Det ligger således en fare i at båndene mellom litteraturfeltets produksjons- og konsumpsjonsside i denne sammenheng kan bli for tette og utslagsgivende i et lite, gjennomslukt land som Norge, der kontaktene jevnlig og jovialt pleies på ”Bristol Bar,” som Jan Erik Hansen uttrykker det.

X. 3. Konklusjon

Sjøl om det ideologiske spennet mellom de tre utvalgte norske riksavisene er stort – fra godt ut på høyresida til den ytterste venstresida – er altså enigheten forholdsvis stor når det gjelder synet på kommersialisering versus kritisk tenkning innen den norske forlagsbransjen. Med kun et unntak er tidligere kulturredaktører i disse avisene lite villige til å innrømme at hensyn til potensielle salgstall er verdt å tillegge særlig vekt når det gjelder utvalget av litteratur som anmeldes. Hvorvidt svarene i denne sammenheng skal anses som ærlige og oppriktige eller ei vil jeg komme tilbake til i kapittel X. 1. om vurdering av forskningsresultatene.

Sett fra ståstedet til den samfunnskritiske sakprosaens forkjempere er svarene fra de tidligere kulturredaktørene gledelige, om enn overraskende i sin langt på vei samstemmige karakter i

favør av denne litteraturgenren. Det er også gledelig å registrere at bortimot samtlige tidligere kulturredaktører er enige i påstanden om mediens særlige ansvar for å utbre allmennhetens kjennskap til denne litteraturtypen. Men det er kanskje lettere å si når man ikke lenger sitter nettopp i kulturredaksjonen og må forholde seg til aviseiernes fokus på opplagstall, abonnenter og leserskare?

Tendensen til at samtlige tre avisers kulturredaksjoner i løpet av de siste tiåra i økende grad har prioritert skjønnlitteratur i sitt anmeldelsesutvalg stemmer for øvrig godt overens med de tallene som dokumentundersøkelsen viser når det gjelder Pax Forlags litterære prioriteringer de siste tiåra – og særlig på 1980- og tidlig 90-tall, da oversatt skjønnlitteratur i noen år innehadde utgivelsesmodus hos forlaget, på bekostning av både samfunnskritisk sakprosa og generell sakprosa. Både på bakgrunn av de tidligere kulturredaktørenes og forlagsredaktørenes uttalelser og dokumentundersøkelsens data er det ingen tvil om at det har foregått store endringer i det litterære ”klimaet” i løpet av hele den aktuelle femtiårsperioden – nærmere bestemt fra en fase på 1960-tallet og gjennom 1970-tallet der kulturradikalismen stod sterkt og det langt på vei var et samsvar mellom litteratur som solgte brukbart og at den samtidig hadde en samfunnskritisk brodd, til en mer strømlinjeforma litteraturtype fra og med 1980-åras høyrebølge av. Hvorvidt den nevnte radikale, ”kritiske fasen” var et unikt fenomen i moderne historie eller om dette er slikt som nødvendigvis vil gå i bølger også i det ”postmoderne” samfunn, gjenstår sjølsagt å se. Det er imidlertid ingen som helst tvil om at kombinasjonen av ”militarismetrøtthet” i kjølvannet av to verdenskriger og en ”kald” krig etterpå, en ny generasjon av kritiske universitetsstudenter og tette bånd mellom et forlag som Pax og 1960- og 70-tallets sosiale bevegelser naturlig nok la et fruktbart grunnlag for nettopp et sterkt fokus på samfunnskritisk sakprosa i den tidlige fasen av Pax Forlags historie.

Spørsmålet som melder seg i denne sammenhengen må vel snarere være hvorfor denne litteraturtypen har fått gradvis skinnere kår i løpet av de seinere tiåra, i og med at det moderne samfunns problemer og utfordringer på langt nær har nærma seg noen varige løsninger verken globalt eller nasjonalt. Mye kan tyde på at nettopp den nevnte *habitus* hos bokleserne har vært utslagsgivende i denne sammenheng, og at de radikale ungdomsgenerasjonene fra 1960- og 70-tallet – som både prega redaksjonen i Pax Forlag, representerte store segmenter blant bokkjøperne og også til dels arbeida i avisenes kulturredaksjoner – har gjennomgått drastiske endringer etter hvert som de nevnte ungdomsgenerasjonene vokste til, etablerte seg og fikk barn. Som Theodore Roszak skriver i sin bok, *The Making of a Counterculture* (1969), er det en rekke særegne momenter som må

falle på plass for at en brei motkultur som man så utvikle seg i disse tiåra skal ta form. Hvorvidt en ny tilsvarende motkultur, som kan videreføre engasjementet fra den forrige, har noen som helst utsikter til å utvikle seg i kommende tiår, er et åpent spørsmål – og mediernes og avisenes rolle i den sammenhengen vil sjølsagt være avgjørende. I den grad kommende kulturredaktører vil dele de forhenværendes samstemmige normative utsagn om pressens ansvar for å formidle samfunnskritisk sakprosa til allmennheten, er det helt klart utsikter til at en utvikling av en ny, brei motkultur vil kunne finne sted. Det er imidlertid mange fallgruver innen den moderne presseverdenen; en av dem er digitaliseringa av avisene og den tilsynelatende synkende kvaliteten på avisproduktet (både på papir og på nettet) – med tendensen til at kanskje særlig kulturredaksjonene nedprioriteres og nedbemannes.

XI. 1. Vurdering av forskningsresultatene – med særlig henblikk på undersøkelsenes reliabilitet og validitet.

Vedrørende den kvantitative undersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister er det det å si om reliabiliteten at det springende punktet vil være hvordan den enkelte definerer 'kritisk tenkning' og hvilke rammer dette begrepet setter for den litteraturen som faller inn under den tilhørende litteraturkategorien. Jeg har som nevnt innledningsvis valgt å definere begrepet som "tenkning/litteratur som innebærer en negasjon av det bestående samfunnet og eventuelt framstillinger av alternative måter å organisere samfunnet på." Jeg informerer også om at jeg har tilstreba et *liberalt* perspektiv på begrepet 'kritisk tenkning' og dets tilhørende litteraturkategori. Med dette som utgangspunkt vil jeg anta at andre forskere langt på vei ville ha kommet til tilsvarende konklusjoner som jeg har gjort i denne analysen. Vedrørende reliabiliteten ved dokumentundersøkelsene er det for øvrig det å si om sekundærdataene fra Nasjonalbiblioteket at det ikke er noen grunn til å tro at dataene ikke er til å stole på.

Når det gjelder validiteten ved dokumentundersøkelsen mener jeg at jeg med en såpass presis og avgrensede definisjon av begrepet 'kritisk tenkning' og den tilhørende litteraturkategorien samfunnskritisk sakprosa har oppnådd et akseptabelt validitetsnivå – med andre ord at jeg måler det jeg har til hensikt å måle. Med en rundere og vagere definisjon ville det ha vært lett å inkludere altfor mange titler i denne kategorien, slik at det kunne ha influert i betydelig grad på kategoriseringa opp gjennom de ulike fasene. For å teste at kategoriseringa ikke har vært vilkårlig og tilfeldig blei den gjennomført to ganger med et par måneders mellomrom. Den 2. gjennomarbeidinga resulterte i en gjennomgående svak økning i antall titler som havnet i

kategorien samfunnskritisk sakprosa i forhold til den 1. gjennomarbeidinga. (Jeg tilskriver denne endringa til det overnevnte tilstreba liberale ståstedet, som fraviker noe fra min lange fortid som tilhørende den politiske venstresida – et resultat av at jeg de seinere åra har tatt et gradvis oppgjør med en del tradisjonelt venstreorientert tankegods.) Når det gjelder fordelinga av litteraturen mellom de tre kategoriene *i de ulike fasene* var det imidlertid kun en forsvinnende liten variasjon å spore fra første til andre gjennomgang av utgivelseslistene for Pax Forlag i åra 1964-2014.

Vedrørende den interne validiteten av den kvalitative intervjuundersøkelsen med tidligere redaktører hos Pax Forlag er det beklagelig at det ikke var mulig å få med flere intervjurespondenter fra den siste fasen. Dette skyldes som nevnt for en stor del munnkurven som forlegger Smith-Simonsen påla sine nåværende redaktører i forhold til å uttale seg om problemstillinga ”kommersialisering versus kritisk tenkning innen Pax Forlag.” Men til tross for noe mangelfulle data fra denne fasen ser jeg i kombinasjonen av de avgitte svarene og den nevnte munnkurven at disse to momentene langt på vei underbygger hverandre, ved altså å vise et samsvar mellom forlagets redaksjonelle linje og den dramatiske nedgangen i antallet utgivelser i kategorien samfunnskritisk sakprosa i løpet av de siste to-tre tiåra. For øvrig er det tilfredsstillende at det jevnt over har vært mulig å inkludere minst to uavhengige røster gjennom de tre ulike fasene av Pax Forlags første 50 år lange historie.

I forhold til ekstern validitet i forbindelse med denne kvalitative intervjuundersøkelsen er det vanskelig å kunne generalisere til den norske forlagsbransjen for øvrig, bortsett fra at siden den dreier seg om et i utgangspunktet radikalt forlag som Pax vil kunne gi visse antydninger om en generell kommersialisering av den norske forlagsbransjen.

Når det gjelder den overnevnte kvalitative intervjuundersøkelsens reliabilitet er det det å si at for noen av respondentene ligger hendelsene så langt tilbake i tid at det kan ha vært vanskelig for dem å huske fakta riktig. Men med denne modifikasjon er det lite trolig at de tidligere redaktørene har hatt noe motiv for å svare usant på spørsmålene, da det er lite som står på spill i så henseende i dag. For nåværende redaktører kunne imidlertid dette (tydeligvis) ha arta seg helt annerledes, og det er ikke sikkert at eventuelle svar fra sittende redaktører ville ha vært så veldig informative, gitt den uttalte holdningen hos dagens forlegger til i det hele tatt å ta del i analysen.

Av betydning for den interne validiteten er det også at intervjuene med tidligere redaktører hos Pax Forlag har blitt foretatt per e-post. Intervjueffekten skulle dermed være minimal,

samtidig som respondentene har fått god tid til å tenke seg om før de avga svarene. Begge disse momentene så jeg til sammen som helt avgjørende for at jeg valgte denne intervjuformen.

Vedrørende den interne validiteten når det gjelder de kvalitative intervjuene med tidligere kulturredaktører i Aftenposten, Dagbladet og Klassekampen kan det innvendes at det mangler noen representanter for den tidlige fasen. Jeg måtte imidlertid ”ta til takke med” de som fortsatt lever og dessuten var villige til å delta i undersøkelsen.

Jeg valgte også i disse intervjuene å sende ut spørsmåla per e-post, slik at den nevnte intervjueffekten også i dette tilfelle skulle være minimal, og den samme tidsfristen blei gitt til respondentene som i den foregående kvalitative intervjuundersøkelsen.

Vedrørende denne kvalitative intervjuundersøkelsen eksterne validitet mener jeg å kunne si at den generelt sett vil kunne belyse generelle forhold innen presseverdenen, i og med at den inkluderer så vidt forskjelligartede aviser som Aftenposten og Klassekampen.

Når det gjelder den overnevnte kvalitative intervjuundersøkelsens reliabilitet er det ikke til å komme bort i fra at enkelte respondenter kan ha vært tilbøyelige til å ”pynte på fasaden” i ettertid ved å understreke at man ikke skjelte til utgivelsenes potensielle salgstall i sine respektive utvalg av litteratur som blei anmeldt i avisene – dette sett i lys av den sterke normative føringa i favør av et hovedfokus på ”den fjerde statsmakts” rolle som samfunnsopplyser og ”vaktbikkje.” Det ville rett og slett ikke ta seg bra ut for en seriøs kulturjournalist å innrømme at kommersielle hensyn var det styrende for hans eller hennes virke som pressens representanter.

XI. 2. Konklusjon

Denne undersøkelsen av kommersialisering versus kritisk tenkning innen Pax Forlag, 1964-2014 har vært en utfordrende analyse å gjennomføre. Det har særlig vært svært arbeidskrevende å utføre dokumentundersøkelsen av Nasjonalbibliotekets lister over samtlige av Pax Forlags utgivelser gjennom denne femtiårsperioden – og dertil gå gjennom kildene for en andre gangs kategorisering. For øvrig har det krevd et omhyggelig fokus å sortere utgivelsene i de riktige kategoriene, og i enkelte tilfeller – når det gjelder svært gamle utgivelser – var det en utfordring å finne informasjon på nettet, sjøl om google jevnt over viste

seg å være et uunnværlig verktøy i gjennomføringa av analysen. Uten dette verktøyet hadde den knapt nok vært mulig å gjennomføre innafør de tidsrammene som er satt for en masteroppgave.

Jeg er for øvrig langt på vei fornøyd med oppslutninga fra de ulike intervjurespondentenes side, og bare et fåtall unnlot i siste instans å svare etter i utgangspunktet å ha sagt seg villige til å delta. Enkelte takka av ulike grunner nei helt fra starten av, deriblant tidligere kulturredaktør i Klassekampen, Dag Solstad, som i all beskjedenhet sa at han ikke hadde så god oversikt over avisas relasjoner til forlagsbransjen. Som nevnt er det beklagelig at det mangler noen representanter for henholdsvis den tidligste fasen for kulturredaktørens del og den seineste fasen når det gjelder redaktører i Pax Forlag, men for øvrig er det minst to representanter fra hver enkelt fase slik at det er mulig å veie uttalelsene opp mot hverandre. Det kan nevnes at én representant for kulturredaktørene, Håkon Bekeng Flemmen, hadde innvendinger mot spørsmåla han blei stilt, og etterlyste andre formuleringer blant annet med sikte på å kamuflere spørsmål vedrørende kommersialisme, kritisk tenkning, etc. Min tanke var imidlertid helt bevisst å måle det *normative* aspektet ved disse momentene, da jeg innså at det ville være vanskelig å finne fram til helt eksakte fakta vedrørende slike prioriteringer innen de respektive kulturredaksjonene. Derfor blei altså spørsmåla stilt så eksplisitt som de gjorde. Foruten Flemmen var det ingen som hadde noen innvendinger mot måten spørsmåla blei formulert på, sjøl om det sjølsagt varierte sterkt når det gjelder hvor lange svar som blei avgitt.

Det er sjølsagt et minus at det ikke var mulig å inkludere intervjuer med Pax Forlags redaktører fra de aller siste åra, men med begrunnelsen fra den sittende forleggeren om at tematikken kommersialisering versus kritisk tenkning lå "utafor deres mandat" til å uttale seg om, kan dette faktum allikevel inkluderes i hovedkonklusjonen om at det har foregått en sterk kommersialisering og til dels en høyredreining innen forlagets utgivelsespolitikk fra starten i 1964 og fram mot jubileumsåret 2014.

XII. Hovedkonklusjon

I denne analysen har det blitt avdekka en tydelig kommersialiseringstendens innen Pax Forlag – en prosess som tok til med den politiske høyrebølgen på 1980-tallet, da antall titler i kategorien samfunnskritisk sakprosa begynte å synke dramatisk. Før den tid hadde andelen

samfunnskritisk sakprosa utgjort en betydelig del av det totale antall utgivelser per år, med et toppunkt rundt 1970. Årsakene til dette var flere. For det første var det en utstrakt politisk gjæring innen studentmiljøene på denne tida, i kjølvannet av studentopprørene ute i verden, særlig det i Frankrike i 1968, samt den tiltakende motstanden mot amerikanernes krigføring i Vietnam. Dessuten bygde motstanden mot norsk EF-medlemskap seg opp, en motstand som føyde seg til kampen mot sentralisering som hadde pågått en god stund i distrikts-Norge. I dette årsaksbildet hører det sjølsagt også med at Pax-redaksjonen hadde en klar profil i forhold til det å gi ut ”billigbøker med mening,” som forlagets grunnlegger, Tor Bjerkmann, uttrykte det – og denne ”meninga” var som regel ensbetydende med radikal samfunnskritikk både fra utenlandske og norske forfattere. Et tredje vesentlig moment var det at Pax kunne dra veksler på sine intime bånd til datidas sosiale bevegelser, i form av abonnementsordninger på bøker, støtteaksjoner og aksjeutvidelser. Store deler av pressen var også nysgjerrige på og mottakelige for denne type utgivelser fra Pax på denne tida, som også fikk store etablerte forlag som Gyldendal og Cappelen til å kaste seg på bølgen av ”billigbøker med mening” som Pax hadde gitt støtet til gjennom siste halvdel av 1960-tallet.

Den høye andelen samfunnskritisk sakprosa stod seg gjennom forlagets kollektive redaksjonsperiode på 1970-tallet og fram til ca. 1980, om enn med en dreining over i stadig mer marxistisk orientert litteratur, mens man i Bjerkmanns tid fokuserte på det anti-militaristiske og anti-autoritære. I følge tidligere redaktører hos Pax Forlag hang ”konkursspøkelset” hele tida over forlaget i denne perioden, uten at det influerte i særlig grad på dets utgivelsespolitikk. Den politiske venstrevinden gjennom tiåret ga Pax fremdeles ”god bøl” i form av stor entusiasme, særlig blant studenter, for forlagets radikale og kritiske utgivelser. Prosentandelen samfunnskritisk sakprosa gikk bare svakt ned i løpet av tiåret, men det var etter hvert en tendens til at oversatt skjønnlitteratur utgjorde en større andel av den totale litteraturproduksjonen. Aktørene på litteraturfeltet, både på produksjons- og konsumpsjonssida, møttes i utstrakt enighet om hva som var god, betydelig og aktuell kvalitetslitteratur, og disse aktørenes *habitus* syntes fremdeles å være stabil i favør av samfunnskritisk sakprosa ved utgangen av tiåret.

Med avviklinga av den kollektive redaksjonen i Pax Forlag i 1980 gikk man imidlertid over i en helt ny fase av forlagsdrifta. Pax fikk en konvensjonell ledelsesstruktur med et langt sterkere fokus på *økonomistyring*, i og med at økonomen Bjørn Smith-Simonsen tiltrådte som forlagssjef. Dette var altså før høyrebølgen hadde slått inn over Norge i særlig grad, og omlegginga til konvensjonell drift skjedde helt uavhengig av de politiske strømningene. I

starten av den nye fasen forsøkte man riktignok å opprettholde fokuset på samfunnskritisk sakprosa, om ikke annet så for å videreføre forlagets kjente profil, men det nye politiske klimaet som meldte seg allerede tidlig i tiåret – med langt lavere venstreradikalt politisk engasjement blant studentene, svinnende oppslutning om sosiale bevegelser, etc. – vanskeliggjorde dette arbeidet.

Det skulle snart vise seg at Pax måtte gjennomgå en kraftig omstilling av sin utgivelsespolitikk for å overleve i den skjerpede konkurransen på bokmarkedet, og en tydelig endra habitus blant sine potensielle bokkjøpere. 1970-tallets generasjon av unge, radikale og politisk søkende studenter var ferdigutdanna og i ferd med å etablere seg innafor det bestående samfunnets rammer, og appellen til radikale forfattere bleknet betraktelig også for den nye generasjonen studenter. Utover i 1980-åra var det som regel ungdomsorganisasjonene til Høyre og Fremskrittspartiet som var de mest aktive, mens venstregrupperingene blei mer fragmenterte samtidig som det tyntes i rekkene. I denne konteksten valgte man i Pax å satse mer og mer på oversatt skjønnlitteratur, og forlagtes desidert lengstsittende redaktør, Birgit Bjerck, hadde da også hovedansvar for denne litteraturtypen. I den grad prioriteringa av skjønnlitteratur gikk på bekostning av andelen samfunnskritisk sakprosa har jeg altså konkludert med at man her var vitne til en kommersialiseringsprosess. I hvilken grad den blei pressa fram av markedsbetingelsene som sådan, eller om Pax-redaksjonen hadde noen større innflytelse over sin rolle under dem, eller om det var føringer fra den konservative Willoch-regjeringas kulturdepartement som var utslagsgivende, er et åpent spørsmål. Det hersker imidlertid liten tvil om at dreininga over mot marxistisk litteratur i løpet av 1970-tallet bidro til at Pax Forlag på en måte kjørte seg fast i et visst lite framsynt spor utgivelsespolitisk sett, noe som kom til å fremmedgjøre forlaget fra de nye sosiale bevegelsene som i økende grad begynte å ta form utover på 1980-tallet – da særlig miljøbevegelsen. Dersom forlagets profil fremdeles hadde vært basert på anti-militaristisk og anti-autoritær litteratur gjennom 1970-tallet ville det også ha vært langt mer nærliggende for forlaget å koble seg på de ”nye” sosiale bevegelsene (miljøbevegelsen, den anti-rasistiske bevegelsen, solidariteten med folk i den 3. verden, osv.) fra 1980-åra av.

Det var altså ikke tilfelle. Den nye ledelsen hadde tilsynelatende blikket festa stadig sterkere på bokmarkedet og sine utgivers salgspotensial (til tross for tidligere forlagsredaktørers påstander om at hensyn til dette salgspotensialet ikke influerte på hvilke titler som blei utgitt), og tona raskt ned fokuset på samfunnskritisk sakprosa. I løpet av de siste to-tre tiåra, og særlig mot slutten av den aktuelle femtiårsperioden, viser denne analysen dessuten at det har vært

tegn til en regelrett *politisk høyredreining* hos Pax Forlag – parallelt med den nevnte kommersialiseringsprosessen. Dette kommer tydelig fram av enkeltutgivelser som det hadde vært helt utelukka for Pax å utgi på 1960- og 70-tallet. (Jeg sikter da spesielt til en av den politiske konservativismens klassikere, Edmund Burkes *Betraktninger om Den franske revolusjon*.) Dessuten har forlaget i økende grad via seg til å utgi jubileumsverker om tunge industribedrifter som Norsk Hydro og Kongsberg våpenfabrikk (!), samt reine dokumentarbøker om sentrale norske statsinstitusjoners historie. Man undrer seg på hva Pax Forlags grunnlegger, Tor Bjerkmann, med sin fortid fra Folkereisning mot krig, ville ha hatt å si om den slags prioriteringer dersom han fremdeles hadde vært blant oss.

Det er altså liten tvil om at det er et sterkt moment av *diskontinuitet* som preger Pax Forlags utgivelsespolitikk gjennom åra 1964-2014, og mine konklusjoner i så henseende strider i stor grad mot det bildet av stabilitet og kontinuitet som Kim G. Helsvig forsøker å tegne av forlaget i sitt jubileumsverk *Pax Forlag; en bedrift. 1964-2014* (2014) – som altså også kom ut på Pax. Sjøl om også Helsvig påpeker at det har foregått endringer innen forlagspolitikken med de skiftende ledelseskonstellasjonene opp gjennom åra, hevder han allikevel at forlaget har klart å bevare sin gamle profil. Dette vil jeg altså på det sterkeste bestride, i hvert fall dersom man måler dagens Pax opp mot idealene og den praktiske drifta som forlaget stod for da Hans Fredrik Dahl og IdaLou Larsen var blant redaktørene som samarbeida med grunnlegger Bjerkmann, og sjølsagt også opp mot det enestående (i norsk sammenheng) eksperimentet med flat ledelsesstruktur fra 1972-80, som er så grundig beskrevet av en av redaktørene fra denne perioden, Fredrik Engelstad (1990).

Så der Kim G. Helsvig omtaler en *økonomisk* solskinnshistorie, som også tittelen på boka hans antyder, oppfatter jeg i stedet en *kulturtragedie* og et stort tap for den norske offentligheten. Det handler om mer enn det enkle spørsmålet ”børs eller katedral?” Det handler om ideologiske avveininger på 1970-tallet, og det handler om viljen til nyorientering da ”det gamle kartet” fra 1970-tallet (les: den marxistiske ideologien) ikke samsvarte med terrenget og virkeligheten: Kunne man ha agert annerledes for å videreføre den viktige og høyst berettiga publiseringsvirksomheten til Pax Forlag i form av et sterkt fokus på samfunnskritisk sakprosa? Og omvendt: Dersom man ikke kunne underbygge utgivelsene med at de var viktige og berettiga, kunne man så ikke like gjerne ha lagt ned forlaget? Og eventuelt starta med nye kluter i andre foretak som søkte å opprettholde sin idealistiske profil? Ville der ikke ha vært et betydelig antall mennesker som, da ”jappetida” ebba ut og ”ny-realismen” meldte sin ankomst med vestlige krigsoperasjoner i Midt-Østen og fokuset på

miljøet og menneskeskapte klimaendringer, ville ha vært mottakelige for eksempelvis bøker om økofilosofi, ”grønn økonomi,” anti-imperialisme og anti-globalisering? Ville man ikke ha kunnet dratt nytte av de nye sosiale bevegelsene rundt disse stridsspørsmåla – grupper som Natur & Ungdom, Attack Norge, osv. – til å fortsette tradisjonen med abonnementsordninger på bøker, etc.?

Vel, det forblir reine kontrafaktiske spekulasjoner. Hvorvidt forlaget eventuelt vil kunne være i stand til å gjennomføre en omvendt omstilling i åra framover for å imøtekomme folkelig respons på vår tids store samfunnsutfordringer, gjenstår å se. Høyst trolig vil et generasjonsskifte innen forlagets ledelse i så fall være nødvendig. I mellomtida har ”nye” forlag som særlig Manifest og Spartacus overtatt den rolla som Pax tidligere hadde i forhold til å fokusere på samfunnskritisk sakprosa, om enn i en mye mindre skala. Tidsånden er med andre ord en helt annen i våre dager, sammenlikna med da Pax utga samfunnskritiske sakprosa-bøker ”over en lav sko.” Samfunnsutfordringene har på sin side bare økt i omfang og intensitet siden den gang, særlig med tanke på miljøproblematikken, og som intervjuene med så vel tidligere Pax-redaktører som med tidligere kulturredaktører i tre utvalgte norske riksaviser tilsier, vil behovet for samfunnskritisk sakprosa være til stede i all overskuelig framtid. Skjønnlitteraturen vil det alltid være nok av forlagsaktører som tar seg av...

XIII. 1. Appendiks 1. Intervjuguide for de kvalitative intervjuene med tidligere redaktører hos Pax Forlag

1. Hvor lenge var du redaktør hos Pax Forlag, og hva var din bakgrunn før du tiltrådte i den stillingen?
2. Var du vitne til noen endringer i det litterære ”klimaet” i Norge i løpet av din redaktørperiode?
3. I hvilken grad var hensynet til potensielle salgstall utslagsgivende for hvilke titler som blei utgitt?
4. På hvilke måter påvirka mediernes interesse Pax sin utgivelsespolitikk i din periode som redaktør?
5. Hvilken innflytelse hadde utdanningsinstitusjonenes litteraturpreferanser på forlagets litterære prioriteringer?
6. I hvilken grad mener du at faren for konkurs, som i en lang periode trua Pax Forlag, influerte på forlagets utgivelsespolitikk?

7. Hadde forlaget, i din redaktørperiode, noen bevisst politikk i forhold til å sette fokus på litteratur som går inn under benevnelsen kritisk tenkning? Hvis ja, kan du utdype hva den gikk ut på?
8. Hvilke muligheter ser du for deg for den samfunnskritiske sakprosaens vedkommende i åra framover?

XIII. 2 Appendiks 2. Intervjuguide for de kvalitative intervjuene med forhenværende kulturredaktører i Dagbladet, Aftenposten og Klassekampen

1. Hvor lenge arbeidet du som kulturredaktør og hva var din bakgrunn før du tiltrådte i den stillingen?
2. Var du vitne til noen endringer i det litterære ”klimaet” i din tid som kulturredaktør?
3. Hvilken rolle spilte hensynet til potensielle salgstall for vurderingen hvorvidt et verk var verdt å anmelde i avisa?
4. Hadde avisa noe spesifikt forhold til utgivelser som går under benevnelsene kritisk teori/kritisk litteratur/samfunnskritisk sakprosa?
5. Hvilken betydning vil du tillegge din sosiale kapital (i Bourdieus forstand) i forhold til de ulike forlagenes representanter når det gjaldt utvalget av litteratur for anmeldelse i avisa?
6. I hvilken grad er du enig i påstanden om at ”mediene har et spesielt ansvar for å utbre allmennhetens kjennskap til samfunnskritisk sakprosa, på tvers av eller i det minste uavhengig av hensyn til potensielle salgstall”?
7. Hvilke utsikter ser du for deg for den samfunnskritiske sakprosaens vedkommende i tida framover?

Litteratur:

Adorno, Theodor W.: *Minima Moralia; Reflections from Damaged Life* (1951: NLB, London, 1974).

Arendt, Hannah: *The Human Condition* (University of Chicago Press, Chicago, 1958).

Barker, Chris: *Cultural Studies; Theory & Practice* (Sage Publications, London, 2000).

Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism* (Basic Books Inc., New York, 1976).

Bjerkmann, Tor: *Ingen skal tenke for meg* (Tiden Norsk Forlag, Oslo, 1994).

Bookchin, Murray: *The Modern Crisis* (Black Rose Books, Montreal, 1987).

Bourdieu, Pierre: *The Field of Cultural Production* (Polity Press, Cambridge, 1993).

Cole, G. D. H.: *Den sosialistiske tenkningens historie, 5 bd.* (Nisus Forlag, Ulefoss, 2015).

Engelstad, Fredrik: *Likhet & styring* (Universitetsforlaget, Oslo, 1990).

Fairclough, Norman: *Critical Discourse Analysis* (Pearson Education Ltd., Harlow, 1995).

Foucault, Michel: *The Archaeology of Knowledge* (Harper Collins, New York, 1976).

Furre, Berge: *Norsk historie 1914-2000* (Det norske samlaget, Oslo, 2000).

Gramsci, Antonio: *Selections from Cultural Writings* (Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1985).

Gramsci, Antonio; Forgacs, David (red.): *A Gramsci Reader; Selected Writings, 1916-35* (Lawrence and Wishart, London, 1988).

Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighet* (Gyldendal, Oslo, 2005).

Helvig, Kim G.: *Pax Forlag, 1964-2014; En bedrift* (Pax Forlag, Oslo, 2014).

Hill, Alan: *In Pursuit of Publishing* (John Murray, London, 1988).

Hoggart, Richard: *The Uses of Literature* (Penguin Books, Harmondsworth, 1957).

Horkheimer, Max: *The Eclipse of Reason* (1946: Continuum, New York, 2004)

Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W.: *Dialectic of Enlightenment* (1944: Continuum, New York, 1993).

Jacobsen, Dag Ingvar: *Hvordan gjennomføre undersøkelser?* (Cappelen Damm, Oslo, 2015).

Kvarv, Sture: *Vitenskapsteori – tradisjoner, posisjoner og diskusjoner* (Novus Forlag, Oslo, 2014).

Lasch, Christopher: *The Culture of Narcissism* (Warner Books, New York, 1979).

- Marcuse, Herbert: *Det endimensjonale menneske* (Pax Forlag, Oslo, 1968).
- Marcuse, Herbert: *Eros & Civilization* (Beacon Press, Boston, 1955).
- Marx, Karl: *Capital, vol. I* (Progress Publishers, Moskva, 1954).
- Miller, Toby (red.): *A Companion to Cultural Studies* (Blackwell Publishing, Oxford, 2001).
- Palmer, Colton & Kramer: *A History of the Modern World* (Blackwell, London, 2003).
- Roszak; Theodor: *The Making of a Counterculture* (Anchor Books, New York, 1969).
- Sennett, Richard: *The Fall of Public Man* (Faber & Faber, London, 1977).
- Sørensen, et al.: *Nye kulturstudier* (Spartacus Forlag, Oslo, 2008).
- Østerberg, Dag (red.): *Handling & samfunn* (Pax Forlag, Oslo, 1978).